

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Επιστήμες της Αγωγής

Διπλωματική Εργασία

Η Θεά Άρτεμις ως Προστάτιδα της Φύσης:
η Πνευματικότητα και το Ιερό στην Φύση ως μέσο διασφάλισης της
Προστασίας του Περιβάλλοντος.

Μαρία Κουρνέτα

Επιβλέπουσα: Κεραμιτσόγλου Κυριακή

Πάτρα, Ιούλιος, 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Η Θεά Άρτεμις ως Προστάτιδα της Φύσης:
η Πνευματικότητα και το Ιερό στην Φύση ως μέσο διασφάλισης της
Προστασίας του Περιβάλλοντος.

Μαρία Κουρνέτα

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα: Κυριακή Κεραμιτσόγλου Διδάκτωρ	Συν-Επιβλέπων Καθηγητής: Παναγιώτης Δημητρακόπουλος Καθηγητής Παν. Αιγαίου
--	---

Πάτρα, Ιούλιος, 2023

Ευχαριστίες

Η διπλωματική αυτή εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί με τον δέοντα τρόπο δίχως την βοήθεια και υποστήριξη ανθρώπων στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες. Αρχικά, ευχαριστώ θερμά τον Κο Θεόδωρο Μαρδίρη, αρχικό επιβλέποντα πριν την υποβολή της Πρότασης για την συμβουλή του να διερευνήσω τα σημεία σύγκλισης του θέματος με τους 17 στόχους του ΟΗΕ για την αειφορία και την βιώσιμη ανάπτυξη, κάτι που διεύρυνε σημαντικά τους ορίζοντες μου, μου άνοιξε ένα νέο πεδίο γνώσης και μάθησης, δίνοντας μια διαφορετική πνοή και κατεύθυνση στην αρχική σύλληψη του θέματος. Ιδιαίτερη ευχαριστία ανήκει στην Α' επιβλέπουσα Κα Κυριακή Κεραμιτσόγλου που με την σταθερή και πολυεπίπεδη υποστήριξη, τις συμβουλές, τις διορθώσεις, τις προτάσεις και την συμπαράστασή της κατά τις διαφορετικές φάσεις της εκπόνησης συνέβαλε ουσιαστικά στην υλοποίηση της. Μια εγκάρδια ευχαριστία θα ήθελα, επίσης, να εκφράσω και στον Β' επιβλέποντα και Συντονιστή της Ενότητας, Κο Παναγιώτη Δημητρακόπουλο για την διακριτική, αλλά ουσιαστική του παρουσία και στήριξη, όποτε χρειάστηκε. Καθώς η ολοκλήρωση της εργασίας αυτής σηματοδοτεί και την επίσημη ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών στις Επιστήμες της Αγωγής, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους Διδάσκοντες και Διδάσκουσες κάθε Ενότητας του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου Πατρών για τις γνώσεις που μου προσέφεραν και το σταθερό ενδιαφέρον τους για την πρόοδο όλων των φοιτητών από την αρχή της φοίτησης. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την οικογένειά μου για την εμφύσηση της αγάπης για την γνώση, την αγάπη τους, την υποστήριξη και την συμπαράσταση τους σε αυτό το ταξίδι, αλλά και όλους όσους με το άσβεστο ενδιαφέρον τους για την πορεία μου και την ανεκτίμητη στήριξή τους μου έδωσαν και μου δίνουν δύναμη να συνεχίζω.

Περίληψη

Η ανά χειράς μελέτη εστιάζει στην αξία της μυθολογικής και λατρευτικής διάστασης των μυθολογικών διηγήσεων που αφορούν την Θεά Αρτέμιδα ως Προστάτιδα της Άγριας Φύσης και του περιβάλλοντος στην αρχαιότητα, με φιλοσοφικές αναφορές, και στην δυνάμενη αξιοποίησή της θετικά για την δόμηση ενός δυνατού ηθικού πυρήνα αξιών με γνώμονα την περιβαλλοντική προστασία. Αυτές οι αξίες και αρχές με βάση την αναγνώριση της ιερότητας στην φύση εμφανίζουν ένα τεράστιο διαχρονικό ενδιαφέρον, εφόσον δρουν προληπτικά και ήπια στην διασφάλιση μιας πιο εναρμονισμένης με την φύση ζωής. Αγγίζουν αντίστοιχες σύγχρονες διαπιστώσεις και σκοπούς της βιώσιμης ανάπτυξης, όπως αυτές προωθούνται πιο συγκεκριμένα από τους 17 στόχους του ΟΗΕ με τις αντίστοιχες διαστάσεις τους. Έτσι, εντέλει, αναγνωρίζεται ότι το θέμα της προστασίας της φύσης είναι ένα πρωτίστως ηθικό και πνευματικό ζήτημα με την ευρύτερη έννοια του όρου. Πιο συγκεκριμένα εξετάζεται πώς η εστίαση σε μια πιο πνευματική αντίληψη για την φύση ως ολοζώντανο οργανισμό, άξιο σεβασμού, ανάλογη με εκείνη που δόθηκε από την Στωϊκή και Νεοπλατωνική φιλοσοφική θεώρηση βρίσκει έκφρασή στο σύνολο των στοιχείων που δομούν την φιλοσοφική και μυθολογική διάσταση της Θεάς Αρτέμιδος, αλλά και κατά πόσο κάτι τέτοιο μπορεί να συνάδει με σύγχρονα θέματα της Περιβαλλοντικής Ηθικής και να γίνει πρακτικά χρήσιμο στο πλαίσιο της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, τυπικής και άτυπης. Το θέμα αποδείχτηκε σύνθετο και πολυεπίπεδο, επειδή δεν έχει εξεταστεί ξανά στην σύγχρονη βιβλιογραφία υπό το πρίσμα αυτό, αν και η δυνατότητα συμβολής των κλασσικών σπουδών στην διάσωση του περιβάλλοντος έχει ήδη αρχίσει να αναγνωρίζεται, όπως αποκάλυψε η έρευνα. Έχει υπάρξει μειωμένο ενδιαφέρον για την θέση της Αρτέμιδος στο ελληνικό Πάνθεον, αν και η λατρεία της ήταν πάρα πολύ εκτεταμένη στον μεσογειακό χώρο και η θήλεια προστασία της - με σποραδικές αλλά σημαντικές αντανakλάσεις στον χριστιανισμό - ήταν παρούσα στην θεολογική αναφορά των αρχαίων Ελλήνων. Η βαθύτερη φιλοσοφική διάσταση και ερμηνεία του χαρακτήρα της

έχει τύχει αναφορών σε αρχαίους συγγραφείς όπως ο Πλάτων, ο Πρόκλος, κ.α.

Στην πραγματικότητα διαπιστώνεται μια ανάγκη επαναπροσδιορισμού της στάσης μας έναντι της φύσης, με στόχο τον ερχομό μια ισορροπίας και εξομάλυνσης της καταστροφής που έχει ήδη επιτελεστεί και συνεχίζει να επιτελείται στο περιβάλλον λόγω της κυριαρχικής, ανθρωποκεντρικής ανθρώπινης στάσης που, τελικά, στρέφεται ενάντια στον ίδιο τον άνθρωπο από τον οποίο απορρέει. Η σύγχρονη αυτή συνειδητοποίηση, με την οποία συμφωνούν ήδη πολλοί ερευνητές, αναδεικνύει την σοφία με την οποία αντιμετώπιζαν το ζήτημα οι αρχαίοι πολιτισμοί, ενσωματώνοντας στοιχεία που αποδεικνύουν μια ολιστική προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη σημαντικές παραμέτρους που αφορούν την αειφορία λόγω του ολοκληρωμένου χαρακτήρα της.

Κάτι τέτοιο μπορεί στην συνέχεια να συμβάλλει στην παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού κατάλληλου για την στήριξη αυτών των οπτικών με όρους διαθεματικότητας στην εκπαίδευση, αλλά και ευρύτερα. για ένα ουσιαστικότερο, πιο πνευματικά προσανατολισμένο *εν ζήν*.

Abstract

The present study focuses on the value of the mythological and cult dimension of the mythological narratives concerning Goddess Artemis as the Protectress of Wild Nature and the environment in antiquity, with certain philosophical references, and its potential positive utilization for building a strong moral core of values based on environmental protection. These values and principles based on the realization of the sanctity in nature are of great, timeless interest, since they act proactively and gently in ensuring a life lived in harmony with nature. They touch upon corresponding, contemporary findings and goals of sustainable development as promoted more specifically by the 17 UN goals with their respective dimensions. Thus, it is finally recognized that the issue of nature protection is primarily a moral and spiritual issue in the broadest sense of the term.

More specifically, the study examines how the focus on a more spiritual perception of nature as a living organism, worthy of respect, similar to that given by Stoic and Neoplatonic philosophy, finds expression in the set of elements that structure the philosophical and mythological dimension of Goddess Artemis, but also to what extent such focus may be consistent with issues of Environmental Ethics and become practically useful within the context of Environmental Education, both formal and informal.

The subject has proved to be complex and multi-layered as it has not been re-examined in modern literature in this light, though the possibility of classics to aid at the environmental protection has already been recognized as revealed by the research. There has been less interest in Artemis's position in the Greek Pantheon, although her cult has been very extensive in the Mediterranean area and her maternal protection - with sporadic though essential reflection in Christianity – has always been present in the theological references of the ancient Greeks. The deeper philosophical dimension and the interpretation of her character has been examined by

ancient authors such as Plato, Proclus, etc.

In fact a need to redefine our attitude and stance towards nature has already been recognized aiming at the emergence of balance and a recovery of the destruction already made and continues to occur for the environment due to the dominant, human – centered attitude that finally goes against humans themselves, from whom it stems.

This modern awareness, with which many researchers already agree, highlights the wisdom with which ancient civilizations addressed the issue, incorporating evidence that prove a holistic approach that takes into account important parameters concerning sustainability due to its integrated character.

This may then contribute to the production of educational material suitable for supporting these perspectives in terms of intersubjectivity in education, but also more broadly for a more substantial well-being.

Keywords

Artemis, sustainability, goals, sustainable development, spirituality, nature.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	v
Abstract.....	vii
Keywords	vii
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1.1 Προβληματική της Έρευνας.....	6
1.2 Σκοπός & Στόχοι της Έρευνας.....	7
1.3 Σημασία της Έρευνας.....	8
1.4 Δομή της Διπλωματικής Εργασίας.....	9
2. ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ	10
2.1 Εισαγωγικά.....	10
2.1.1 Αειφορία & αειφόρος ανάπτυξη	11
2.1.2 Αειφόρος ανάπτυξη και ηθικές αξίες	14
2.1.3 Ηθική & ηθικές αξίες	16
2.1.4 Περιβαλλοντική Ηθική.....	20
2.1.5 Περιβαλλοντική Ηθική & Περιβαλλοντική Εκπαίδευση	21
2.1.6 Στόχοι Αειφόρου Ανάπτυξης & Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών.....	25
2.2 ΦΥΣΗ	29
2.2.2 Ο Μύθος - Είδη Μύθων	36
2.2.3 Μυθολογικές Αναπαραστάσεις της Φύσης & Οικολογία	37
2.3 ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.....	39
2.3.2 Η έννοια της Πνευματικότητας στο σύγχρονο κόσμο και η αειφορία	43
3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	45
3.1 Επιλογή Μεθόδου	45
3.2 Ερευνητικά Εργαλεία.....	45
3.3 Επιλογή Υλικού	46
3.4 Αξιοπιστία & Εγκυρότητα της Έρευνας.....	46
4. Η ΘΕΑ ΑΡΤΕΜΙΣ	49
4.1 Εισαγωγικά.....	49
4.2 Το Όνομά της Αρτέμιδος: ετυμολογία, προσωνύμια & ιδιότητες	53
4.3 Η Αγνή Θεά.....	57
4.4 Η Άρτεμις ως Προστάτιδα των Άγριων Θηρίων.....	67
4.5 Άρτεμις, η Κυνηγέτρα Θεά & Προστάτιδα του Κυνηγίου	72
4.6 Η Άρτεμις ως Προστάτιδα των Παιδιών και των Νέων	76

4.7 Σημεία Σύγκλισης των 17 Στόχων του ΟΗΕ για την αειφορία και των αξιών της μυθολογίας της Θεάς Αρτέμιδος.....	77
4.7.1 17 Στόχοι για την αειφορία & Άρτεμις	83
ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ	93
Γενικά.....	93
5.2 Αξιοποίηση των Μυθολογικών Διηγήσεων - Προτάσεις - Ενδεικτικές Δραστηριότητες	96
Α) Στο πλαίσιο της Πρωτοβάθμιας & Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης	96
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ:.....	99
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:	99
Β) ΆΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ	101
Άλλες Προτάσεις:	102
5.3 Περιορισμοί της Έρευνας	103
5.4 Μελλοντικές Προεκτάσεις.....	104
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	105
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	107
ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ - ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ.....	107
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ	108
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ	111

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναρίθμητες οι προκλήσεις και τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα στην εποχή μας σε όλα τα επίπεδα και ιδιαίτερα στον τομέα του περιβάλλοντος. Αυτό όπως φαίνεται, λόγω της ήδη εκτεταμένης καταστροφής που υφίσταται θα απασχολήσει πολύ τις κοινωνίες αλλά και την επιστημονική κοινότητα τις επόμενες δεκαετίες. Η ρύπανση της ατμόσφαιρας, της θάλασσας, ζητήματα βιοποικιλότητας, η διαχείριση αποβλήτων, οι έντονες διαφοροποιήσεις του κλίματος αποτελούν κάποιες από τις ορατές προκλήσεις, ενώ ως κύρια αιτία της οικολογικής καταστροφής φαίνεται να αναγνωρίζεται πλέον η έλλειψη περιβαλλοντικής ηθικής (Καραγεωργάκης et al., 2005).

Η σύγχρονη περιβαλλοντική κουλτούρα, λοιπόν, στις μέρες μας έχει ανακύψει ως συνειδητοποίηση της καταστροφής αυτής και ως διερεύνηση της ανάγκης περιορισμού της και των επακόλουθων τρόπων που θα επιχειρηθεί κάτι τέτοιο. Αντιθέτως, η περιβαλλοντική αντίληψη στην αρχαιότητα ήταν αυτονόητη, γιατί σχετιζόταν με τον διαφορετικό τρόπο που έβλεπαν τον κόσμο, την ζωή και το σύνολο της φύσης και αναδυόταν στην προσωπική και συλλογική συνείδηση φυσικά και ήπια, ως αποτέλεσμα της παιδείας που ελάμβαναν, αλλά και μέσα από την ευρύτερη θρησκευτική και φιλοσοφική τους αντίληψη για την φύση. Φυσικά, οι παρατυπίες και οι αποκλίσεις δεν έλειπαν, πράγμα που ενδυνάμωνε ακόμα πιο πολύ την όποια συνείδηση για ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος και οι αυστηρές τιμωρίες όσων παρενέβαιναν τις αυστηρές επιταγές της περιβαλλοντικής ηθικής έχουν καταγραφεί σε μύθους και εντυπωσιάζουν με την άτεγκτη στάση και την χαρακτηριστική τους σκληρότητα, η οποία συνδεόταν άμεσα με την αίσθηση μιας πραγματικής ύβρης έναντι του θείου στοιχείου που ήταν συνυφασμένο με την φύση. Μια προσεκτική μελέτη μας οδηγεί στην διαπίστωση ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία διαθέτει πληθώρα στοιχείων, κατά βάση ανεκμετάλλευστων από τον σύγχρονο άνθρωπο, η μελέτη των οποίων δύναται να συνεισφέρει ουσιαστικά στη

μεταστροφή της στάσης του για τον περιορισμό των σύγχρονων καταστροφικών τάσεων, εφόσον βέβαια εξεταστεί με βάση τα σημερινά δεδομένα και ανάγκες. Η διασταύρωση με σύγχρονες απόπειρες ανάπτυξης σεβασμού για το φυσικό περιβάλλον σαφέστατα αναδεικνύει την διαχρονικότητα του θέματος της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον σε όλες τις εποχές και υπογραμμίζει την σημαντικότητά του ακόμα περισσότερο.

Σήμερα η εκπαίδευση αποτελεί ένα βασικό μέσο για την ευαισθητοποίηση των νεαρών ηλικιών ενώ η περιβαλλοντική εκπαίδευση έχει θεσμοθετηθεί εδώ και δεκαετίες στα σχολεία με την ταυτόχρονη ύπαρξη των κέντρων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που προσφέρουν στους μαθητές των βασικών βαθμίδων της εκπαίδευσης την ευκαιρία συμμετοχής σε δράσεις για το περιβάλλον (Γιαννίρης, 2011). Ο μύθος αναδεικνύεται ως σημαντικό μέσο ευαισθητοποίησης που με την μαγική του διάσταση, τους συμβολισμούς και την αφήγηση μπορεί να συγκινήσει από πολύ νωρίς την ευαίσθητη παιδική ψυχή και να συνδράμει στην διαμόρφωση μιας στέρεης περιβαλλοντικής συνείδησης στον μελλοντικό ενήλικα. Διαχρονικά το σύνολο των λαών και των πολιτισμών έχουν αναπτύξει πολλούς σχετικούς μύθους, με την ελληνική μυθολογία να διακρίνεται στον δυτικό πολιτισμό για την βαθιά, αλλά ξεκάθαρη αναπαράσταση σημαντικών θεμάτων. Η θεοποίηση του συνόλου της δημιουργίας υποδεικνύει τον σεβασμό και την φροντίδα του περιβάλλοντος ως κάτι πραγματικά ιερού. Πολλές επιβαρυντικές δραστηριότητες απαγορεύονταν, όπως το κυνήγι, η αλιεία και η υλοτομία στους λεγόμενους ιερούς χώρους, το οποίο δηλώνει την διάθεση για αρμονική συμβίωση ανθρώπου - περιβάλλοντος (Βαλλερά & Κορμά, 2009). Και μόνο η ανάθεση της προστασίας σε σημαντικές θεότητες υποδεικνύει τις αυστηρές, ηθικές επιταγές της αρχαίας εποχής υπέρ της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της αγάπης και της ιεροποίησης συναντάμε και την λατρεία της Αρτέμιδος που έχει πολλές επιμέρους λειτουργίες ως ενεργή προστάτιδα της άγριας ζωής και

της φύσης με αξιόλογα στοιχεία που φαίνεται να δομούσαν ένα ευρύτερο πλαίσιο θετικής στάσης προς το περιβάλλον και αυστηρότητας για την διασφάλιση της προστασίας του. Δεδομένου ότι υφίσταται μια διεθνής πλέον παραδοχή ότι πρέπει να αλλάξει η στάση του ανθρώπου για να λυθούν τα οικολογικά προβλήματα, αρκετές διατριβές έχουν αναφερθεί σε αυτό το σημείο. Κάτι τέτοιο αποτελεί και την βάση του συλλογισμού εξέτασης της ιδιαίτερης περίπτωσης της Θεάς Αρτέμιδος, ως μια περίπτωση εκτεταμένης αντίληψης της περιβαλλοντικής αξίας μέσα από το στοιχείο της ιερότητας και κατ' επέκτασιν μια σειρά πνευματικών αξιών που αυτή αντιπροσωπεύει ως πυρήνας αντίληψης που δρούσε προστατευτικά απέναντι στο περιβάλλον και ταυτόχρονα παιδευτικά και εκπαιδευτικά στην αρχαιοελληνική κοινωνία.

Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για την λατρευτική προέκταση μιας βαθύτερης κοσμοθεωρίας σχετικά με την φύση που έχει σαν κεντρικό άξονα την αναγνώριση του ιερού σε αυτήν, με αποτέλεσμα η περιβαλλοντική προστασία να προκύπτει στην συνείδηση της κοινωνίας τους ως ηθική επιταγή και φυσικό επόμενο ενός βαθιά ριζωμένου σεβασμού απέναντι του. Άξιο εξέτασης είναι και το στοιχείο ότι κάτι τέτοιο ήταν συνυφασμένο με την θήλεια υπόσταση της Θεάς που ενέχει το στοιχείο της μητρότητας και, άρα, της γαλούχησης και της εποπτείας και προστασίας κάθε ζωής, η οποία θεωρείται ιερή. Η ίδια η αρχαιοελληνική αντίληψη για τον φυσικό κόσμο ως μέρος του πνευματικού και το αντίθετο θα μπορούσε να αποτελέσει ένα μεταφυσικό και ηθικό σύνολο ιδεών που μπορεί να λειτουργήσει ως άριστο θεμέλιο για μια περιβαλλοντική θεωρία, κατά την οποία όλα αποτελούν μέρος του πνεύματος και εμπερικλείονται σε αυτό με την φιλοσοφική διάσταση του όρου που έχει ήδη διατυπωθεί στο πλαίσιο του υλοζωϊσμού από τους Στωϊκούς φιλοσόφους και άλλους συνεχιστές τους.

Η διάθεση μιας τέτοιας μεταστροφής της αντίληψης αντικατοπτρίζεται και στο πλαίσιο των 17 στόχων του ΟΗΕ αλλά και σε άλλα κινήματα σκέψης και δράσης της εποχής μας, όπως η

οικοψυχολογία, κλπ. Το κίνημα του οικοφεμινισμού αγγίζει κάποια σημεία που σχετίζονται με την στενή σχέση γυναίκας και φύσης, αν και ακόμα δεν έχουν εκφραστεί ολοκληρωτικά οι αρχές του.

1.1 Προβληματική της Έρευνας

Η διπλωματική εργασία εστιάζει στην μυθολογική και λατρευτική διάσταση μύθων και αντιλήψεων που αφορούν την Θεά Αρτέμιδα ως προστάτιδα της άγριας φύσης και του περιβάλλοντος, με σκοπό την ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο οι σχετικές αντιλήψεις περί ιερότητας της φύσης που συμβολίζονταν από την Θεά δομούσαν έναν ηθικό πυρήνα αξιών για την αρμονική διαβίωση με το φυσικό περιβάλλον κατά την αρχαιότητα.

Παρά το γεγονός ότι η λατρεία της Αρτέμιδος ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη στο σύνολο του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου και αποτελούσε έναν κεντρικό άξονα διαμόρφωσης περιβαλλοντικής ηθικής και δράσης, το θέμα δεν έχει εξετασθεί ενδελεχώς ξανά. Ωστόσο, έχουν ήδη αναγνωριστεί και επισημανθεί τόσο η αξία όσο και η ανάγκη της θέασης του γενικότερου τρόπου που στην αρχαία Ελλάδα αντιμετώπιζαν το περιβάλλον, όσο και η ανάδειξη της σημασίας της εξέτασης της χρήσης των φυσικών πόρων και της ηθικής προστασίας της φύσης στην αρχαία Ελλάδα για εμάς στην σύγχρονη εποχή (Papanastasis, 2010).

Δεδομένου ότι κάθε κοινωνία ενδιαφέρεται με το δικό της τρόπο για την δόμηση μιας παρόμοιας ηθικής για την καλύτερευση της ζωής και τις δυνατότητες βέλτιστης διαβίωσης και ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα, είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί πως αυτό αντικατοπτρίζεται στο σήμερα και συνδέεται πιο συγκεκριμένα με τους 17 στόχους για την βιώσιμη ανάπτυξη, όπως διατυπώθηκαν από τον ΟΗΕ. Η διαφώτιση του θέματος μπορεί να αναδείξει την διαχρονικότητα της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος και του διαφορετικού τρόπου που παρόμοιες αξίες προωθήθηκαν και προωθούνται στις κοινωνίες κάθε εποχής. Κάτι τέτοιο

μπορεί στην συνέχεια να συμβάλει στην παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού κατάλληλου για την στήριξη αυτών των οπτικών με όρους διαθεματικότητας στην εκπαίδευση. Για παράδειγμα, η αναφορά στην μυθολογία της Αρτέμιδος θα μπορούσε να συνδεθεί με την ανάπτυξη μιας σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής που με ήπιο και αποτελεσματικό τρόπο θα προωθεί τις βασικές αξίες των στόχων αυτών καθώς και τις “καλές πρακτικές” που θα αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα και σε επιμέρους στόχους που σχετίζονται με αυτές, όπως η διασφάλιση της ειρήνης και τα ανθρώπινα δικαιώματα, η καλή υγεία και ευημερία κτλ., εφόσον στην ουσία το σύνολο των 17 διατυπωμένων στόχων αλληλοσυνδέονται για την καλυτέρευση της ζωής.

1.2 Σκοπός & Στόχοι της Έρευνας

Σκοπός της μελέτης είναι να επιχειρήσει την διερεύνηση και την ανάλυση μύθων, λατρευτικών εκδηλώσεων και αντιλήψεων για την Θεά Αρτέμιδα και ιδιαίτερα για τον χαρακτήρα της ως προστάτιδα του φυσικού περιβάλλοντος, με σκοπό να αναδείξει την χρησιμότητά του για την ανάπτυξη ενός ηθικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού κανόνα αξιών που τέμνεται εννοιολογικά με τις ηθικές αξίες. Οι τελευταίες αποσκοπούν να καλλιεργήσουν τη σχέση με την περιβαλλοντική ηθική και εκπαίδευση των 17 στόχων του ΟΗΕ για την αειφορία. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιαστούν βασικά εννοιολογικά στοιχεία που άπτονται της αρχαίας ελληνικής αντίληψης για την προστασία του περιβάλλοντος με βάση την αναγνώριση της πνευματικότητας και της ιερότητας στην φύση - με σύμβολο την θεότητα της Αρτέμιδος και την εν γένει φιλοσοφική διάσταση που την συνοδεύει, ο αντικατοπτρισμός αυτής στην θήλεια οντολογική έκφραση της Θεάς, όπως αυτή διαφαίνεται σε διαφορετικές μυθολογικές διηγήσεις θα παρουσιαστεί και θα συνδεθεί με τις αξίες της σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής, ενώ θα εξεταστεί, επίσης, η πιθανή αξιοποίησή τους στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Ειδικότερα, θα τεθούν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Πώς η πνευματική διάσταση που φέρει η μυθολογία και το σύμβολο της Θεάς Αρτέμιδος μπορεί να αναδείξει φιλοσοφικές αρχές και ηθικές αξίες για την προστασία της φύσης με διαχρονική υφή και αξία;
- 2) Ποιοι μύθοι, λατρευτικές εκδηλώσεις και αντιλήψεις συνδέονται με την Θεά Αρτέμιδα και την περιβαλλοντική προστασία;
- 3) Πώς οι αξίες που συμβολίζει η Θεά μπορούν να συνδεθούν με τους 17 στόχους για την αειφόρο ανάπτυξη;
- 4) Πώς μπορεί να διδάξει τις αξίες της αειφορίας στις παρούσες και μελλοντικές γενιές η μελέτη της μυθολογίας για την Αρτέμιδα;

1.3 Σημασία της Έρευνας

Κατά την βιβλιογραφική ανασκόπηση διαπιστώθηκε ότι δεν υφίστανται έρευνες που να εξετάζουν την ευρέως διαδεδομένη λατρεία της Θεάς Αρτέμιδος ως προστάτιδας της φύσης και να συνδέουν λατρευτικά, μυθολογικά και φιλοσοφικά στοιχεία της με την ανάγκη ανάδυσης μιας σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής, πόσο μάλλον να συγκεκριμενοποιούν την σύνδεση αυτών των αντιλήψεων με σύγχρονες απόπειρες βελτίωσης της ζωής σε διακρατικό και παγκόσμιο επίπεδο. Παρ' όλα αυτά το ζήτημα της πνευματικής διάστασης στην προστασία του περιβάλλοντος έχουν αγγίξει οι Kala (2017), Sharma & Chattejee (2013) και Gadgil (2018), ενώ μια σχετική αναφορά στην Θεά Αρτέμιδα υπάρχει στον Hughes (1990). Βεβαίως, αναφορικά με τις στάσεις έναντι του περιβάλλοντος στην ελληνική μυθολογία έχουν υπάρξει γενικά αξιολογικές αναφορές, όπως εκείνη του Μανωλά (2010) και σε ένα περιορισμένο αριθμό εργασιών. Η μελέτη αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για άλλες παρόμοιες που να συνθέτουν σύγχρονες οπτικές για το περιβάλλον με κυρίαρχες αρχαιοελληνικές αντιλήψεις και

να αναγνωρίζουν την συνέχεια της ανθρώπινης σκέψης μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα. Κατ' επέκταση, η έρευνα μπορεί να δώσει και εναύσματα για την δημιουργία χρήσιμου εκπαιδευτικού υλικού που να προωθεί τους 17 στόχους του ΟΗΕ για το περιβάλλον με βάση την διαθεματικότητα στην εκπαίδευση, αλλά και να χρησιμοποιεί τις μαγευτικές μυθολογικές αναφορές στην Αρτέμιδα σε εκπαιδευτικές επιμορφώσεις και δράσεις που θα εμπνέουν τον σεβασμό και το δέος για την φύση, δρώντας παιδευτικά στην ανθρώπινη ψυχή.

1.4 Δομή της Διπλωματικής Εργασίας

Η μελέτη αποτελείται από 5 (πέντε) κεφάλαια.

Το 1ο κεφάλαιο έχει εισαγωγικό χαρακτήρα και κάνει μια γενική αναφορά στο θέμα και τα συναφή του στοιχεία παρουσιάζοντας την προβληματική της έρευνας, τον σκοπό και τους επιμέρους στόχους της, τα ερευνητικά ερωτήματα υπό εξέταση, καθώς και την σημασία της.

Το 2ο κεφάλαιο δομεί το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο παρουσιάζοντας και αναλύοντας εκτενώς βασικές έννοιες γύρω από τις οποίες, αλλά και από την σύνθεση των οποίων, περιστρέφεται η συλλογιστική της μελέτης.

Το 3ο κεφάλαιο κάνει μια εκτενή αναφορά στην μεθοδολογία της έρευνας, τον σκοπό και την ανάπτυξή της, στην επιλογή της μεθόδου για την διεξαγωγή της, στην επιλογή των ερευνητικών εργαλείων, την επιλογή υλικού, ενώ εξετάζει και σημαντικά θέματα αξιοπιστίας και εγκυρότητάς της.

Το 4ο κεφάλαιο παρουσιάζει και αναλύει το πρόσωπο της Θεάς Αρτέμιδος και τον χαρακτήρα της ως προστάτιδας του φυσικού περιβάλλοντος και των επιμέρους στοιχείων του αλλά επίσης, επιχειρεί να εξετάσει και άλλες σημαντικές πτυχές του χαρακτήρα της, μυθολογικές διηγήσεις και περαιτέρω συσχετισμούς με λατρείες και θεότητες που έγιναν κατά την ροή της έρευνας προκειμένου να ρίξει φως στα ζητήματα της μελέτης. Επίσης, παρουσιάζει την συλλογιστική της σύνδεσης του θέματος με τους 17 στόχους του ΟΗΕ για την αειφορία.

Τα συμπεράσματα της έρευνας φιλοξενεί η συζήτηση που γίνεται στο 5ο κεφάλαιο αλλά και τις ενδεικτικές πρακτικές προοπτικές αξιοποίησης της μελέτης στο εκπαιδευτικό πλαίσιο, μέσα από συγκεκριμένες, ενδεικτικές εκπαιδευτικές προτάσεις και τον σχολιασμό τους. Παρουσιάζονται οι υφιστάμενοι περιορισμοί κατά την διεξαγωγή της έρευνας αλλά και οι ενδιαφέρουσες, πιθανές μελλοντικές προεκτάσεις της.

2. ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

2.1 Εισαγωγικά

Η διαρκής αλληλεπίδραση του εδάφους, του νερού και του αέρα με κάθε μορφή ζωής που διαβιώνει και αναπτύσσεται μέσα τους δημιουργεί το σύστημα του "φυσικού περιβάλλοντος". Ο άνθρωπος αποτελεί σημαντικό ρυθμιστικό του παράγοντα καθώς επιβιώνει μέσα σε αυτό και παράλληλα, διαμορφώνει και εξελίσσει το ανθρωπογενές περιβάλλον, αν και πολλές φορές εις βάρος του φυσικού, επιφέροντας σημαντική αλλοίωση, συρρίκνωση ή καταστροφή. Λόγω της τεράστιας ανάπτυξης της βιομηχανίας και της οικονομίας μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα έχουν προκληθεί, των οποίων οι επιπτώσεις ενδεχομένως να έχουν αρνητική επίδραση στη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος στο σύνολό του (Αραβαντινός 1998, Γεωργόπουλος 1998). Φυσικά, αυτού του είδους η ανθρώπινη παρέμβαση δεν είναι κάτι πρόσφατο, εφόσον η περιβαλλοντική υποβάθμιση υπήρχε και σε αρχαιότερες εποχές με παράδειγμα την ερημοποίηση της Βαβυλώνας στην Μεσοποταμία ή στην αρχαία Ελλάδα την αποψίλωση δασών της Αττικής και της Βοιωτίας με σκοπό την κατασκευή του Αθηναϊκού στόλου, ή την εκσκαφή των βουνών για την εξόρυξη μαρμάρου (Παρασκευόπουλος & Κορφιάτης, 2003).

Η αιτία των προβλημάτων του περιβάλλοντος εστιάζεται στην υπερβολική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και στην περιβαλλοντική ρύπανση, ή στην ευρύτερη ανθρώπινη

δραστηριότητα, όπως είναι η θέρμανση, ο κλιματισμός, η βιομηχανία, η αστική κατανάλωση, η γεωργική δραστηριότητα, ο τουρισμός κ.α. με συνέπεια την ρίψη διαφόρων ειδών αποβλήτων. Το έδαφος, η ατμόσφαιρα, τα επιφανειακά και τα υπόγεια νερά ρυπαίνονται από τα απόβλητα αυτά (Κοσμάκη, 1999).

Τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι α) το ενεργειακό πρόβλημα με την αλόγιστη ενεργειακή κατανάλωση, την εξάντληση των μη ανανεώσιμων ενεργειακών πόρων, κυρίως του πετρελαίου και των λιθανθράκων, την άνοδο των τιμών ενέργειας και την αβεβαιότητα της ενεργειακής τροφοδοσίας, κτλ. (Οργανόπουλος 2010), β) η ποιοτική και ποσοτική υποβάθμιση του νερού και του εδάφους με την επέκταση των καλλιεργειών, γ) η ατμοσφαιρική ρύπανση, με συνέπειες όπως η όξινη βροχή, η τρύπα του όζοντος, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η κλιματική αλλαγή, τα ακραία καιρικά φαινόμενα κλπ., δ) τα απόβλητα αλλά και ε) ο θόρυβος (οδικός, βιομηχανικός, θόρυβος εγκαταστάσεων, σιδηροδρομικός και αεροπορικός), καθώς και η αισθητική ρύπανση λόγω της διάχυσης αντιαισθητικών εικόνων που επηρεάζουν τον ανθρώπινο ψυχισμό.

Όλα τα προαναφερθέντα προβλήματα και οι επιπτώσεις τους απειλούν την βιωσιμότητα των πλανητικών οικοσυστημάτων και η υιοθέτηση ενός νέου τρόπου ζωής και ανάπτυξης, βασισμένου κατά κύριο λόγο στην αειφορία φαίνεται να είναι ένα απαραίτητο βήμα.

2.1. 1 Αειφορία & αειφόρος ανάπτυξη

Η έννοια της αειφορίας είναι σύνθετη και η εισαγωγή της ως όρος φαίνεται να αποτελεί έναν τρόπο για τον ορισμό των προβλημάτων που αφορούν την οικολογία συνδιαλεγόμενη με την οικονομική ανάπτυξη. Αρχικά αναφερόταν στην δασοπονία και τον τρόπο διαχείρισης των δασών ως οικοσύστημα με στόχο την ανανεωσιμότητα και την βιωσιμότητα (Αγγελίδης κ.α., 2004). Στην πορεία, όμως, χρησιμοποιήθηκε για την επισήμανση των τρόπων που μπορεί να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη, δίχως την διατάραξη του περιβάλλοντος. Η σημασία της ίδιας

της λέξης παραπέμπει στην αέναη σχέση ενός αντικειμένου με το υφιστάμενο περιβάλλον του. Οπότε, η αειφορία αναφέρεται στην ισορροπία μεταξύ τους και την αλληλεπίδρασή τους δίχως καταστροφικά αποτελέσματα (Faber, 2004).

Στην πραγματικότητα η έννοια ήταν ήδη γνωστή στην αρχαιότητα μιας και αναφέρεται στον Σοφοκλή (Σακιώτης, 2003 σε Οργανόπουλος, χ.χ.), για την έκφραση κάτι αντίστοιχου της σημερινής έννοιας του περιβαλλοντικού κεκτημένου (Παπαγρηγορίου, 2007). Ωστόσο, μετά την μελέτη στο πεδίο αυτό αντιλαμβάνεται κανείς ότι η έννοια της αειφορίας είναι σαφώς πολύ ευρύτερη. Συγκεκριμένα, αφενός αφορά την διατήρηση, την σταθερότητα και την δυναμική της ανανέωσης ενός οργανισμού και ενός συστήματος, αφετέρου παραπέμπει στο λειτουργικό δυναμικό ενός συστήματος, με το περιβάλλον να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα βιωσιμότητας. Την ίδια στιγμή το περιβάλλον έχει την δική του βιωσιμότητα, υποδεικνύοντας ότι το ζήτημα της αειφορίας είναι ζήτημα πολύπλοκων συστημάτων που αλληλοσυνδέονται. Η αειφορική ανάπτυξη βασίζεται και στην διαμόρφωση οικουμενικών αξιών, οι οποίες συνήθως διασφαλίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και συνεπάγονται κοινωνική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, σεβασμό και αποδοχή του άλλου (Αριανούτσου, 1999).

Φαίνεται ότι ένας πλήθος ορισμών έχει δοθεί από την αρχική εμφάνιση των όρων “αειφορία” και “αειφορική ανάπτυξη”. Η ίδια η ύπαρξή τους και η ανάγκη των διατυπώσεων αυτών υπονοεί την αντίληψη του ανθρώπου και της κοινωνίας ως χωριστής οντότητας από την φύση, εφόσον αναζητά έναν τρόπο να ορίσει και να αναζητήσει την αμοιβαία αλληλεξάρτηση. Κατά συνέπεια, η ανάγκη διατύπωσης υπονοεί την μη συνειδητοποίηση αυτής της υφιστάμενης σχέσης.

Η «Εκθεση Brundtland» μέσα από την οποία έγινε ευρύτερα γνωστός ο όρος της αειφορίας (Brundtland Report, 1987) αναφέρεται συγκεκριμένα στο γεγονός ότι περιβάλλον και ανάπτυξη είναι αλληλοεξαρτώμενα και αλληλοτροφοδοτούν μια αδιεξοδική κρίση. Για την

αποκατάσταση μιας ομαλής πορείας κρίνει απαραίτητη την ύπαρξη μιας κινητοποίησης κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνιστωσών που συνθέτουν την παγκόσμια κοινωνία και την ανάληψη επείγουσας δράσης για το μέλλον του πλανήτη εντός ενός πλαισίου βιώσιμης ανάπτυξης. Την προσδιορίζει ως «μία διαδικασία αλλαγής κατά την οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, η βάση της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι θεσμικές αλλαγές βρίσκονται σε πλήρη αρμονία και πρόοδο τόσο με τις τρέχουσες όσο και με τις μελλοντικές δυνατότητες να εξυπηρετήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες και επιδιώξεις» (WCED, σ. 3).

Ωστόσο, η αειφόρος ανάπτυξη θα μπορούσε να προσδιοριστεί και από τους στόχους που θέτει, αλλά και από τα αποτελέσματά της. Οπότε, δεν διαταράσσει σε τίποτα την βιωσιμότητα της φύσης και την αειφορία του περιβάλλοντος και των φυσικών του πόρων και αγαθών. Ταυτόχρονα, είναι κοινωνικά βιώσιμη, καθώς έχει κοινωνικό χαρακτήρα με αναφορά στην ευημερία, την ποιότητα ζωής και την ανάπτυξη. λαμβάνοντας υπόψη και την οικονομική δραστηριότητα. Τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση με την Διακήρυξη του Ρίο όσο και τα αποτελέσματα της Διακυβερνητικής της Λισσαβόνας, αναφέρθηκαν παγκόσμια σε αυτά τα τρία στοιχεία της βιωσιμότητας, προσδίδοντας έναν οικουμενικό χαρακτήρα στο θέμα.

Έχει υπογραμμιστεί ότι η αειφορία απαιτεί περισσότερο την υπεράσπιση του φυσικού περιβάλλοντος και τα περιβαλλοντικά ζητήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μεμονωμένα, αλλά χρειάζεται να υπάρξουν τρόποι καταπολέμησης της φτώχειας, διατήρησης της υγείας, οικονομικής ανάπτυξης, κοινωνική δικαιοσύνη με στόχο ένα καθαρό και βιώσιμο περιβάλλον (Eurostat, 2001). Έτσι αναγνωρίζεται η στενή συνάφεια μεταξύ της καταπολέμησης της φτώχειας και του περιβάλλοντος διαμέσω της αειφόρου ανάπτυξης.

Η συνειδητοποίηση της αποτυχίας των πολιτικών ανάπτυξης στις προηγούμενες δεκαετίες, αλλά και η λυπηρή συνειδητοποίηση των υπαρχόντων ορίων του πλανήτη μαζί με την

περιβαλλοντική κρίση πυροδότησαν την συζήτηση για υιοθέτηση ενός αναπτυξιακού προτύπου καινούριου, που να εμπερικλείει την προστασία του περιβάλλοντος και την ορθή διαχείριση των φυσικών πόρων. Έτσι, έρχεται στο προσκήνιο η αειφόρος ανάπτυξη με την βελτίωση της ποιότητας ζωής, όπου η κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος θεωρείται πια σημαντική. Η αειφόρος ανάπτυξη γίνεται η έννοια εκείνη που συνδέει την δυνατότητα της ευημερίας του κόσμου με το φυσικό περιβάλλον.

2.1.2 Αειφόρος ανάπτυξη και ηθικές αξίες

Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι στενά συνυφασμένη με την ανάπτυξη ενός αξιακού συστήματος ηθικής ως αναγκαία σύγχρονη βάση για περαιτέρω σκέψη, δράση και εφαρμογή. Το πρότυπο σκέψης και δράσης σε κάθε εποχή αναφορικά με την σχέση ανθρώπου και φύσης είναι εκείνο από το οποίο απορρέουν και οι ηθικές συνιστώσες και βασίζεται σε θρησκευτικές και φιλοσοφικές ιδέες, με όλες τις πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις τους. Αφενός μπορεί να υπάρχει η θέαση τους ως αρμονικού συστήματος που διέπεται από «βαθιά πνευματική ηθική σεβασμού και ενότητας» (Λιθοξοΐδου 2011), αφετέρου η χωριστική αντίληψη κατά την οποία άνθρωπος μπορεί να ζήσει διαχωρισμένος από την φύση, την οποία αντιμετωπίζει ανταγωνιστικά θέλοντας να κυριαρχήσει σε αυτήν και να την εκμεταλλευτεί για ένα - εν τέλει - κακώς νοούμενο συμφέρον του. Η επιλογή, λοιπόν, μιας πιο ολιστικής αντιμετώπισης της φύσης αποτελεί κλειδί για την επίλυση των σύγχρονων δυσεπίλυτων περιβαλλοντικών προβλημάτων, στα οποία έχει κατά κοινή ομολογία οδηγήσει η δεύτερη οπτική. Φαίνεται πως η εκτενής συζήτηση για την ανάγκη μιας βαθιάς μεταστροφής αποτελεί το πρώτο αναγκαίο βήμα.

Το ζήτημα των αξιών επανέρχεται ως φλέγον και κυρίαρχο στους στοχασμούς και στις συζητήσεις για την περιβαλλοντική προστασία και την αειφόρο ανάπτυξη και ως αναπόσπαστο κομμάτι μιας πιο πνευματικά προσανατολισμένης αντίληψης της ζωής που έρχεται σε

αντιπαράθεση με τις υλιστικές αντίστοιχες, οι οποίες εργαλειοποιούν την φύση για το τελικά υποτιθέμενο ανθρώπινο συμφέρον και διέπεται από κοινωνικές αξίες.

Η τεράστια οικολογική κρίση που επισυμβαίνει παραπέμπει όλο και περισσότερο στην ανάγκη μιας αυξανόμενης οικολογικής ευαισθησίας αλλά και σε μια φιλοσοφική θεμελίωση προκειμένου να προβεί η πολιτεία σε κάθε μέρος του πλανήτη σε συστηματική καλλιέργεια αξιών μέσω της κατάλληλης παιδείας για την διάσωση του περιβάλλοντος και την υιοθέτηση της βέλτιστης λύσης. Η καθαρά ανθρωποκεντρική θέαση του κόσμου που απέκλειε ένα δυνατό αξιακό σύστημα έχει πλέον δώσει την θέση της σε σημαντικές συνειδητοποιήσεις και δράσεις. Η δόμηση μιας περιβαλλοντικής ηθικής είναι επιτακτική ανάγκη, κάτι που ανέδειξε και η «Συνδιάσκεψη Κορυφής για τη Γη» στο Ρίο της Βραζιλίας από το 1996 ακόμα, θέτοντας τέσσερα θεμελιώδη ζητήματα: το περιβάλλον, την ανάπτυξη, την ειρήνη και το θέμα του πληθυσμού. Τα θέματα αυτά αλληλοσυνδέονται και η επίλυση ενός προϋποθέτει δράσεις για την επίλυση και των άλλων.

Μια κακώς νοούμενη οικονομική ανάπτυξη που ενθαρρύνει και προξενεί πολέμους, επιφέρει φτώχεια και πολλά προβλήματα για το περιβάλλον, προφανώς και δεν μπορεί να αρθεί, αν δεν γίνει επαναπροσδιορισμός των ηθικών αξιών. Η έλλειψή τους οδηγεί στην αλόγιστη εκμετάλλευση φύσης και ανθρώπων και σε μια τελική απάνθρωπη και εχθρική ή επιθετική στάση έναντι κάθε ζωής. Αντιθέτως, όταν τα άτομα διέπονται από ηθικές αξίες σε ικανό βαθμό, τότε βρίσκονται σε αρμονική συνύπαρξη με το περιβάλλον, την φύση και τους συνανθρώπους τους και δεν χρειάζονται ειδική καθοδήγηση ή αυστηρή νομική παρέμβαση. Αυτό υπογραμμίζει το ρόλο της παιδείας εν γένει και της εκπαίδευσης ειδικότερα. Η αλλαγή στάσης στην πράξη πρέπει να δώσει έμφαση στην ανάπτυξη αξιών, την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής ηθικής μέσα από την ευαισθητοποίηση σε θέματα και την καλλιέργεια ανάλογων συνειδητών συμπεριφορών. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση μπορεί να γίνει το πιο σημαντικό όχημα για την

αναδιαμόρφωση των αντιλήψεων. Η ιστορία έχει δείξει μέχρι στιγμής ότι δεν μπορούμε να αρκεστούμε στο πολιτικό και δικαστικό σύστημα για την ικανοποιητική επίλυση της οικολογικής ανισορροπίας, αλλά πρέπει να στραφούμε στους αστείρευτους, εσωτερικούς, ηθικούς πόρους των ανθρώπων (Yang, 2006) και σε έναν πλήρη επαναπροσδιορισμό των ηθικών αξιών στην διαχείριση του περιβάλλοντος. Όσες περισσότερες αποχρώσεις της οικολογικής κρίσης γίνονται αντιληπτές, τόσο πιο πειστικό γίνεται το καθήκον της επαναδιευθέτησης των αξιών μας προς κατευθύνσεις συνεκτίμησης και συμπερίληψης των μη ανθρώπινων όντων κατά την αποκρυστάλλωση των ηθικών μας θεωρήσεων (Καραγεωργάκης, 2005).

Κατά συνέπεια, στον πυρήνα της η αειφορία αφορά ξεκάθαρα το πεδίο της ηθικής και συνιστά ισχυρή μεταστροφή εσωτερικής στάσης και αξιών. Πέραν των άλλων καλεί τους λαούς να ενδιαφερθούν στην πράξη για τις μελλοντικές γενιές που θα επηρεαστούν αναμφίβολα από τα τωρινά σχήματα σκέψης και δράσης αναφορικά με την παραγωγή και την κατανάλωση, την κλιματική αλλαγή και το θέμα των πόρων. Τίθεται, λοιπόν, ζήτημα ευθύνης και ανάγκη επαναπροσδιορισμού του τρόπου θέασης της σχέσης με την φύση και το περιβάλλον. Το ζήτημα της ευθύνης αυτής τέθηκε από τους αρχαίους χρόνους, είναι στενά συνυφασμένο με την ηθική και αγγίζει και ζητήματα της περιβαλλοντικής ηθικής.

2.1.3 Ηθική & ηθικές αξίες

Συστηματικό λόγο για την έννοια, την πράξη και την εφαρμογή της ηθικής έκανε ο Αριστοτέλης τον 4ο αιώνα π. Χ., με την συγγραφή σειράς συγκεκριμένων έργων, ανάμεσα στα οποία ιδιαίτερα διακριτό υπήρξε το έργο του *Ηθικά Νικομάχεια*. Κατ' αυτόν, η ηθική αποτελεί την δυνατότητα του ανθρώπου να αντιλαμβάνεται αν κάτι είναι καλό ή κακό και αν ωφελεί το σύνολο. Πρόκειται για κανόνες καταγεγραμμένους στην ανθρώπινη συνείδηση, στους οποίους ο άνθρωπος μπορεί να υπακούει ελεύθερα και κατά βούληση. Κατά την

γέννηση υπάρχει μια βάση ηθικής διάκρισης που υπόκειται σε καλλιέργεια και ανάπτυξη, αλλά και σε διαφορετικούς παράγοντες. Είναι άμεσα συνυφασμένη με την Πολιτική, την επίγνωση της συνύπαρξης του λογικού με το μη-λογικό μέρος του ανθρώπου και την ανάγκη της τελεολογικής τελείωσής του μέσα από την πραγμάτωση της αρετής. Ο άμεσος συσχετισμός της με την πολιτική δεν μπορεί παρά να αγγίζει εννοιολογικά και το θέμα που μας αφορά, εφόσον σήμερα η περιβαλλοντική ηθική επιβάλλεται μέσα από πολιτικούς χειρισμούς, με την στενότερη ή ευρύτερη έννοια του όρου. Κατά τον Αριστοτέλη, αντικείμενο της ηθικής είναι η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τόσο ατομικά όσο και συλλογικά, οπότε και η Πολιτική καλείται να ενθαρρύνει την ηθικότητα και να εξαναγκάζει την βελτίωση των φαύλων:

“Τὸ γὰρ τῆς πολιτικῆς τέλος ἄριστον ἐτίθεμεν, αὕτη δὲ
πλείστην ἐπιμέλειαν ποιεῖται καὶ ποιούς τινάς καὶ ἀγαθούς
τοὺς πολίτας ποιῆσαι καὶ πρακτικοὺς τῶν καλῶν...”
(Ηθ. Νικ., 1099b 29-32).

Σκοπός της Πολιτείας είναι η ηθική βελτίωση των πολιτών με στόχο το *εὖ ζῆν* καὶ *εὖ πράττειν*. Μάλιστα στο Ζ' και Η' βιβλίο ο φιλόσοφος προτείνει συγκεκριμένα μέτρα για την αγωγή των πολιτών μέσα από την αναγκαιότητα της δημόσιας εκπαίδευσης και την εξασφάλιση της ειρήνης, ενώ στο Γ' βιβλίο επισημαίνεται έντονα η ηθική αποστολή του κράτους. Ως προς την μέθοδο της ηθικής ο Αριστοτέλης την ξεχωρίζει από εκείνη των θεωρητικών επιστημών:

“... ἡ μὲν ἄρα ἐπιστήμη ἐστὶν ἕξις ἀποδεικτική...”
(Ηθ. Νικ. 1139b, 31-32).

Αντίθετα η ηθική ακολουθεί την φύση του ανθρώπου που είναι αβέβαιη και ασταθής. Γι' αυτό υποστηρίζει πως δεν είναι γνωστή η αιτιώδης σχέση των πραγμάτων, αλλά η πραγματικότητα της ζωής και, άρα, ο κατάλληλος τρόπος μελέτης και κατανόησης προέρχεται από την πείρα και την άσκηση στη ζωή, στηριζόμενοι στις απόψεις φιλοσόφων και τις επικρατούσες αντιλήψεις της κοινωνίας. Έτσι, τα θέματα εξετάζονται επαγωγικά και περιγραφικά: «τύπω» (Ηθ.Νικ.1094b 20) και «περιγραφή» (Ηθ.Νκ.1098a 20-24). Πρόκειται για ένα ανοιχτό ηθικό σύστημα με αρωγό το χρόνο.

Η έννοια της «αξίας» με την σημερινή, συναισθηματικά φορτισμένη έννοια του όρου δεν απαντάται στον Αριστοτέλη παρά με την έννοια της «αρετής» και πιο συγκεκριμένα της μεσότητας:

“...διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα
μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης ... “(Ηθ.
Νικ., 1107a 6-8)

Οι ηθικές αρετές που θεωρούνται ποιότητες, αποτελούν την ηθική ουσία του ανθρώπου. Αυτή είναι που ελέγχει και συγκρατεί την άλογη ψυχική ουσία και άλλες καταστάσεις που τυχόν εκδηλώνονται στον περίγυρό του. Τα ερεθίσματα για ηθική δράση προέρχονται από τις εξωτερικές καταστάσεις και, όταν προέρχονται από άλογα πάθη της ψυχής και συσσωρεύονται, ο άνθρωπος εξαναγκάζεται να παρέμβει με την ηθική. Για παράδειγμα, είναι ο φόβος κι όχι ο κίνδυνος που προκαλεί τον φόβο που κινεί το ανδρείο σε πράξεις γενναίες ή, το πάθος της ηδονής κι όχι το εξωτερικό ερέθισμα που οδηγεί τον ενάρετο στην επίδειξη της σωφροσύνης. Κατά συνέπεια, οι ηθικές αξίες επενεργούν σε ένα συγκεκριμένο εσωτερικό περιεχόμενο, κυρίως ανεπεξέργαστο. Οι ηθικές καταστάσεις της κοινωνικής ζωής και τα πολυάριθμα πάθη ενός ανθρώπου προσφέρονται ως πρώτη ύλη επεξεργασίας στην ηθική συνείδηση που διέπεται από τις ηθικές αξίες. Στο σημείο αυτό είναι αξιοσημείωτη η συμβολή

του μύθου από την αρχαιότητα ως και σήμερα για την ηθική κατεύθυνση των νέων ατόμων των κοινωνιών σε πανανθρώπινο επίπεδο. Και κάτι τέτοιο σαφώς και αφορά και τις μυθολογικές διηγήσεις της Θεάς Αρτέμιδος με σκοπό τον ηθικό προσανατολισμό στον σεβασμό του περιβάλλοντος μέσα από μια αναγνώριση της ιερότητας στην φύσης, η οποία είναι εκ των πραγμάτων αποτρεπτική από την πτώση σε λειτουργίες παθών.

Αναφορικά με την έννοια της αρετής, κατά τον Αριστοτέλη, οι αρετές αποτελούν "έξεις", δηλαδή συνήθειες και είναι άξιες επαίνου:

“τῶν ἔξεων δε τὰς ἐπαινετὰς ἀρετὰς λέγομεν...” (Ηθ. Νικ. 1103a 9).

Είναι αποτέλεσμα άσκησης, μέσα από την οποία το άτομο είναι ικανό να εκτελεί άρτια και εύκολα την ενέργεια αυτήν. Η έξη, λοιπόν, δεν είναι παρά μια σταθερή ποιότητα που αποκτήθηκε από την ψυχή και η αρετή δεν νοείται ως φυσική προδιάθεση, αλλά ως αντικείμενο κατάκτησης μετά από πρακτική και επίμονη άσκηση, όχι μέσω διδασκαλίας αλλά μέσω πράξης, δηλαδή έμπρακτης δράσης. Οι αρετές, διαιρούνται σε δύο μεγάλες ομάδες, τις διανοητικές αρετές, αποκλειστικά στηριζόμενες στην ενέργεια του νου και στις ηθικές αρετές που στηρίζονται στη σχέση του επιθυμητού με το λογικό μέρος της ψυχής.

Συμπερασματικά, έχει αναγνωριστεί από πολύ νωρίς στον ανθρώπινο πολιτισμό η αναγκαιότητα ενός είδους εκπαίδευσης, παιδείας ή άσκησης που θα ενεργοποιεί σταθερά μέσα στον άνθρωπο και θα διαμορφώνει ένα σύστημα αξιών και συμπεριφορών κάποιες δηλαδή εσωτερικές στάσεις με στόχο τα ανάλογα ευεργετικά αποτελέσματα. Κάτι τέτοιο φαίνεται να εξασκήθηκε συστηματικά στο σύνολο των αρχαιοελληνικών φιλοσοφικών σχολών, αλλά ενδεχομένως και αργότερα σε ανεπίσημους φιλοσοφικούς κύκλους μετά το κλείσιμο των φιλοσοφικών σχολών. Στη συνέχεια η έννοια της παιδείας ταυτίστηκε με την πιο τυπική εκπαίδευση ή και με την απλή θρησκευτική καθοδήγηση με βάση ορισμένες, περιορισμένες αρχές.

2.1.4 Περιβαλλοντική Ηθική

Η Εφαρμοσμένη Ηθική περιλαμβάνει την Περιβαλλοντική Ηθική, την ηθική ενασχόληση, δηλαδή, με θέματα που αφορούν το φυσικό περιβάλλον. Υφίστανται διαφορετικές θεωρίες εννοιολογικών διϋσμών ανάμεσα στις οποίες βρίσκεται και η ολιστική και η ατομικιστική άποψη για τη φύση, την εξοικονόμηση των πόρων (ρηχή οικολογία) αλλά και το βαθύ μετασχηματισμό της ανθρώπινης συνείδησης ως προς τη φύση (βαθιά οικολογία).

Σύμφωνα με την ανθρωποκεντρική περιβαλλοντική ηθική επίκεντρο είναι ο άνθρωπος και το περιβάλλον αντιμετωπίζεται όσον αφορά το δικό του θεωρούμενο συμφέρον. Οι προσεγγίσεις αυτές δίνουν στο φυσικό περιβάλλον εργαλειακό χαρακτήρα, κάτι που αναφέρεται στη βιβλιογραφία με τον όρο “εργαλειακή αξία”. Αντίθετα η οικοκεντρική περιβαλλοντική ηθική, προσδίδει εγγενή αξία στο φυσικό περιβάλλον, την καλούμενη “αυταξία”. Διαφορετικές προσεγγίσεις οδηγούν σε διαφορετικές θεωρίες, προσδίδοντας αυταξία σε πιο στενό ή διευρυμένο κύκλο ζωντανών ή μη οργανισμών (Παπαγιαννόπουλος, 2010).

Η “βαθιά” οικολογία έρχεται σε μια αντίθεση με τις παραπάνω προσεγγίσεις που έχουν χαρακτηριστεί να ανήκουν στην ‘ρηχή’ οικολογία. Κατ’ αυτήν, ο άνθρωπος είναι ο διαχειριστής του φυσικού περιβάλλοντος με γνώμονα τόσο την ευημερία των ανθρώπων όσο και την προστασία των διαφόρων οικοσυστημάτων που σχετίζονται με αυτόν. Η απόπειρα διατύπωσης άλλων αντιλήψεων που θέτουν την φύση στο κέντρο του ενδιαφέροντος καλείται “οικοφιλοσοφία” (Γεωργόπουλος, 2002: 281). Θέσεις όχι αμιγώς ηθικού-φιλοσοφικού προσανατολισμού αλλά και πολιτικού ή /και κοινωνικού που αποπειρώνται την σύνθεση απόψεων αφορούν την λεγόμενη “βαθεία” οικολογία. Σύμφωνα με αυτές, η θάλασσα, οι πέτρες, οι ποταμοί, οι μικροοργανισμοί και καθετί στο φυσικό περιβάλλον έχουν εγγενή αξία και πρέπει να λαμβάνεται υπ’ όψιν το δικό τους συμφέρον. Έτσι, ο άνθρωπος οφείλει να αντιμετωπίζει τον εαυτό του σε συνάρτηση με την φύση αποδίδοντας σε αυτήν ανάλογη αξία

(Καραγεωργάκης & Γεωργόπουλος, 2005). Ωστόσο, οι περισσότερες προτεινόμενες λύσεις σε διάφορα περιβαλλοντικά προβλήματα καθορίζονται από τις τεχνολογικές δυνατότητες, τις πολιτικές αποφάσεις και όχι τόσο από την ηθική επιλογή.

Έχει αναφερθεί η δυνατότητα της περιβαλλοντικής ηθικής ως φορέα φιλοσοφικής θεμελίωσης μιας οικολογικής ευαισθησίας, καλλιέργειας αξιών αλλά και κατάλληλης παιδείας. Κατά τον Rolston (1996), όσοι βλέπουν την περιβαλλοντική ηθική ως σχετιζόμενη με ρομαντικούς ανθρώπους και άλλοι με περιφρόνηση, αγνοούν προβλήματα όπως είναι ο πόλεμος, η δικαιοσύνη, ο ανθρώπινος πόνος, κ.α. Η περιβαλλοντική ηθική, όμως, είναι εξαιρετικά σημαντική και επίκαιρη. Τα άτομα που στερούνται ηθικών αρχών έχουν την ίδια άτεγκτη στάση εκμετάλλευσης έναντι ανθρώπων και φύσης. Αντιθέτως, όσοι άνθρωποι βρίσκονται σε αρμονική συνύπαρξη με το περιβάλλον και τη φύση, συνήθως δεν χρειάζονται ειδική καθοδήγηση για ειρηνική συνύπαρξη. Ο Gardiner (2011) αναφέρεται στην κλιματική αλλαγή ως την «τέλεια ηθική καταιγίδα». Καθιστά τον άνθρωπο ευάλωτο στην διαφθορά με τα ισχυρότερα κράτη να επιχειρήσουν, ίσως, να μεταθέσουν το περιβαλλοντικό κόστος στα φτωχότερα και η παρούσα γενιά να μεταθέσει ενδεχομένως το πρόβλημα στις επόμενες. Υπογραμμίζει την έλλειψη θεωρητικών επιστημονικών γνώσεων, στοιχείων διεθνούς δικαιοσύνης και της σχέσης με τη φύση ως μια κατάσταση υπεύθυνη για την αδράνεια που οδηγεί στο «πρόβλημα ηθικής διαφθοράς».

2.1.5 Περιβαλλοντική Ηθική & Περιβαλλοντική Εκπαίδευση

Προφανής ο καταλυτικός ρόλος της εκπαίδευσης σε κάθε μορφή της, τυπική και άτυπη, προκειμένου να αναπτυχθούν συνειδητά αξίες, στάσεις και συμπεριφορές, με την περιβαλλοντική ηθική να είναι αναπόσπαστο μέρος της. Για την Unesco (2019) εξάλλου «ο κύριος στόχος της περιβαλλοντικής ηθικής εκπαίδευσης είναι να αναπτύξει την ικανότητα των μαθητών να αναγνωρίζουν και να αναλύουν ηθικές πτυχές πολιτικών και δράσεων που σχετίζονται με το περιβάλλον, την φύση και μη-ανθρώπινες μορφές ζωής, ώστε να μπορούν να λαμβάνουν ηθικά σωστές αποφάσεις και να δρουν ηθικά.” Τα περιβαλλοντικά ζητήματα

είναι και ηθικά προβλήματα και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοια. Έτσι, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μπορεί να διαμορφώνει ένα νέο ήθος έναντι του περιβάλλοντος και η Περιβαλλοντική Ηθική να εκπαιδεύει τους ανθρώπους στην πράξη για την εφαρμογή δράσεων και την ανάπτυξη του σεβασμού σε περιβαλλοντικά θέματα και ζητήματα.

Κατά συνέπεια, η Περιβαλλοντική Ηθική είναι άμεσα συνδεδεμένη με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και την Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Μέσα στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ενθαρρυνθεί η μελέτη εκείνων των αρχαιοελληνικών μυθολογικών στοιχείων και διηγήσεων που προάγουν αξίες, στάσεις και στόχους της αειφορίας και σχετίζονται άμεσα με σημαίνοντα σύμβολα, λατρείες και διηγήσεις, παράλληλα εξυπηρετώντας και την διαθεματική προσέγγιση που τόσο έχει καλλιεργηθεί και συνεχίζει να προωθείται στην εκπαίδευση με θετικά αποτελέσματα. Η πλούσια και πάντα γόνιμη μυθολογική διήγηση αποτελεί έναν ιδιάζων θησαυρό - τόσο ελληνικό όσο και παγκόσμιο- που με τον πλούτο των αξιών που εμπεριέχει μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ ενδιαφέρον αντικείμενο.

Η φιλοσοφία ως αντικείμενο που αναγκαστικά θα συνοδεύει μια τέτοια ενασχόληση έχει επισημανθεί από τον Γάλλο φιλόσοφο Jacques Derrida ως μια ανάγκη για την ευημερία των παιδιών, την αναγνώριση της πολιτικής ευθύνης που πρέπει να μεταφερθεί σε αυτά και την αναγνώριση της ικανότητάς τους να επιχειρηματολογούν και να αναρωτιούνται για την ύπαρξή τους (Hawken, 2013). Το 1991 ο Bloom διακρίνοντας δύο ομάδες διδακτικών σκοπών στον γνωστικό και στον συναισθηματικό τομέα, με τον πρώτο να αφορά τη μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων αναφέρεται στον δεύτερο για την διαμόρφωση αξιών, στάσεων και συμπεριφορών. Ο ψυχολόγος Maslow εισάγει την πυραμίδα των αναγκών αναφερόμενος πλέον στην αλλαγή της ιεραρχίας από την υλική ευημερία προς την ποιότητα ζωής. Στην κορυφή της πυραμίδας τοποθετεί ανάγκες που σχετίζονται με την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου. Παράλληλα, υπάρχει και η μαθητοκεντρική παιδαγωγική αντίληψη (Ράπτης, 2000).

Υπάρχει μια ευρεία συμφωνία για τους στόχους της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ξεκινώντας από την Στοκχόλμη το 1972 στη Διακυβερνητική Διάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον του Ανθρώπου. Στην πρώτη διακυβερνητική συνδιάσκεψη της UNESCO για την περιβαλλοντική εκπαίδευση στην Τυφλίδα κατά το 1977 τίθενται οι έννοιες, οι στόχοι και οι αρχές της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης: α) να προωθεί την σαφή γνώση και τον προβληματισμό σχετικά με την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και οικολογική αλληλεξάρτηση σε αστικές και αγροτικές περιοχές, β) να παρέχει στον άνθρωπο ευκαιρίες για την απόκτηση γνώσεων, την ανάπτυξη αξιών, στάσεων και δεξιοτήτων με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος, γ) να καλλιεργεί νέες συμπεριφορές στην πράξη για τα άτομα και τις κοινωνίες αναφορικά με το φυσικό περιβάλλον. Έτσι, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην επίλυση προβλημάτων, στην διεπιστημονική προσέγγιση, στην ενσωμάτωση της εκπαίδευσης στην κοινωνία και να είναι συνεχιζόμενη και διαρκής (Palmer, 1994).

Ενώ στις δεκαετίες του 1980 και 1990, το φυσικό περιβάλλον συνεχίζει να υποβαθμίζεται ραγδαία και ενώ αναπτύσσονται διάφορες στοχευμένες μορφές εκπαίδευσης (π.χ. εκπαίδευση για την ανάπτυξη, την ειρήνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, η αγωγή του πολίτη, η αγωγή υγείας, κ.ά) τίθενται στη Διάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στο Ρίο (1992) οι τρεις πυλώνες της Αειφόρου Ανάπτυξης: το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνία.

Αργότερα, στην Διεθνή Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης (1997), καταρτίζεται το μοντέλο της Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον και την Αειφορία. Η αναδιαμόρφωσή του γίνεται με το μοντέλο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Ως βάση τίθεται το Περιβάλλον και τα υπόλοιπα ακολουθούν. Έτσι, ο συσχετισμός μεταξύ Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα διακριτός. Νέες θεματικές ενότητες, όπως η φτώχεια, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του πολίτη, η ειρήνη, η δημοκρατία, η

κοινωνική και η οικονομική ανάπτυξη, κ.ά. εισάγονται πλέον (Σκουλός, 2011).

Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση η προστασία του περιβάλλοντος είναι ο αντικειμενικός, τελικός στόχος και στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη, η φροντίδα για το περιβάλλον, αν και απαραίτητη, δεν είναι αρκετή. Ο στόχος είναι ίδια η αειφόρος ανάπτυξη. Έτσι η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη αποτελεί μετεξέλιξη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης την οποία ενσωματώνει και το αντικείμενο διευρύνεται από το φυσικό περιβάλλον στην κοινωνία των πολιτών, δίνοντας έμφαση στην διδασκαλία αξιών, την ανάπτυξη συλλογικής συνείδησης, κριτικής σκέψης και την ανάληψη πρωτοβουλιών και δράσεων για την αλλαγή της κοινωνικής και περιβαλλοντικής πραγματικότητας. Αναφέρεται σε θέματα όπως η εξάλειψη της φτώχειας, η ειρήνη, η ηθική, η υπευθυνότητα, η δημοκρατία, η δικαιοσύνη, η ασφάλεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η οικονομία, η διαχείριση πόρων, η βιοποικιλότητα κλπ. Υπάρχει μια μετατόπιση του βάρους στις αξίες.

Άλλωστε, η μάθηση στο σχολείο δεν πρέπει να εξαντλείται στην απλή μεταφορά γνώσεων, αλλά να στοχεύει στη μετάδοση αξιών, την κοινωνικοποίηση του μαθητή και την ανάπτυξη του συναισθηματικού κόσμου του την διαμόρφωση στάσεων και άλλων ψυχοκινητικών δεξιοτήτων. Η αλληλεπίδραση των αξιών και των συναισθημάτων συμβάλλει περισσότερο στην οικοδόμηση θετικής συμπεριφοράς, σύμφωνα και με τους Piaget και Hoffman, ενώ η πίστη του ατόμου ότι έχει προσωπική ευθύνη να δραστηριοποιηθεί και να αναλάβει δράση προς όφελος της κοινωνικής ευημερίας είναι από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες για την σμίλευση του χαρακτήρα και την εμφάνιση θετικής συμπεριφοράς (Καραγεωργάκης et al., 2005).

2.1.6 Στόχοι Αειφόρου Ανάπτυξης & Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Το γενικότερο πνεύμα των στόχων της αειφόρου ανάπτυξης συμπεριλαμβάνει την κάλυψη των αναγκών μιας κοινωνίας που κρίνονται οικονομικά, κοινωνικά αλλά και περιβαλλοντικά δίκαιες και βιώσιμες. Υπό αυτήν την έννοια η οικονομική ανάπτυξη οφείλει να συμβάλει στην κοινωνική και να αντιμετωπίζει με σεβασμό στο περιβάλλον. Την ίδια στιγμή, όμως, δεδομένης της σημαντικότητας της οικονομίας για την κοινωνική πρόοδο η πολιτική πρέπει να εφαρμόζει για το περιβάλλον πρακτικές που να αποδεικνύονται και οικονομικά αποτελεσματικές. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να υπάρξει ουσιαστική ευημερία και διασφάλιση των ζωτικών πόρων σε κάθε επίπεδο.

Το έτος 2015 η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε 17 σαφείς στόχους για την Αειφόρο Ανάπτυξη με σκοπό να γίνουν αυτοί εφικτοί και επιτεύξιμοι ως *Ατζέντα του 2030 για την Αειφόρο Ανάπτυξη*. Σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη με τους στόχους αυτούς θα δοθεί το έναυσμα για την ανάληψη δράσης σε κρίσιμους τομείς για το περιβάλλον και την ανθρωπότητα γενικότερα. Οι στόχοι αυτοί αναλύονται και σε 169 υπο-στόχους ενώ διατίθενται 230 δείκτες για την αξιολόγηση της προόδου που έχει σημειωθεί (Barbier & Burgess, 2017: 6).

Το πνεύμα των στόχων που τέθηκαν από τα Ηνωμένα Έθνη βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τις διαστάσεις της Αειφόρου Ανάπτυξης ενώ η Ατζέντα του 2030 δίνει έμφαση στην αλληλεξάρτηση αυτών των στόχων και την ενοποίησή τους (Barbier & Burgess, 2017: 6).

Παρακάτω παρουσιάζονται με αριθμητική αναφορά οι 17 στόχοι της Αειφόρου Ανάπτυξης με την διατύπωση που έτυχαν από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών.

ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Από την μελέτη τους γίνεται προφανές ότι κάθε στόχος αφενός αγγίζει ένα συγκεκριμένο πεδίο (οικονομικό, κοινωνικό, περιβαλλοντικό) και αφετέρου, δίδεται έμφαση στην πλήρη αλληλεξάρτησή τους. Ο τρόπος αλληλεξάρτησης, αν και εμφανής, μπορεί να περιγραφεί πρακτικά με το παρακάτω παράδειγμα του Mensah (2019) να είναι χαρακτηριστικό: ένας άνθρωπος άνεργος είναι πιθανό να είναι φτωχός και αποκλεισμένος από το δικαίωμα ψήφου. Οπότε, έχει κίνητρο να εμπλακεί σε πιθανή καταστροφή του περιβάλλοντος, π.χ. να κόψει ξύλα για να ζεσταθεί ή να μαγειρέψει. Η ανάμειξη των πράξεών του με εκείνες άλλων στην ίδια κοινότητα και η αποψίλωση των δασών θα προκαλέσει έλλειψη βασικών μεταλλικών στοιχείων στο έδαφος. Αν τα στοιχεία αυτά χαθούν, οι κάτοικοι θα αποστερηθούν από

διατροφικά στοιχεία απαραίτητα για την καλή εγκεφαλική λειτουργία που είναι με την σειρά της απαραίτητη για την εκμάθηση νέων τεχνολογιών ή το χειρισμό υπολογιστή, με αποτέλεσμα την μείωση της παραγωγικότητας. Η μειωμένη παραγωγικότητα θα διαιωνίσει τους φτωχούς ή θα τους καταστήσει φτωχότερους και ο κύκλος θα συνεχιστεί (Mensah, 2019: 8-9). Η αλληλοσύνδεσή τους υπογραμμίζει την ανάγκη ευθυγράμμισής τους για την επίτευξη της ευημερίας και της αρμονικής συνύπαρξης ανθρώπου και φύσης.

Στην βιβλιογραφία γίνεται αναφορά για τρεις πυλώνες της αειφόρου ανάπτυξης: τον περιβαλλοντικό, τον οικονομικό και τον κοινωνικό, όπως καθιερώθηκαν από την Έκθεση Brundtland (1987) και την Σύνοδο Κορυφής για την Αειφόρο Ανάπτυξη (2002). Υπάρχουν, επίσης, και αναφορές για θεωρητικά μοντέλα που θέτουν κάποιες επιπλέον διαστάσεις, όπως την θεσμική, την πολιτιστική και την τεχνική διάσταση (Purvis et al., 2019: 681).

Η περιβαλλοντική διάσταση, πλήρως συνυφασμένη με τις άλλες, βρίσκει τον ορισμό της στο σύνολο των βιο-γεωλογικών διαδικασιών και των στοιχείων που ενυπάρχουν σε αυτές (Spangenberg, 2002: 104). Ανθρώπινες δραστηριότητες για την ελαχιστοποίηση της χρήσης επικίνδυνων τοξικών ουσιών, φυσικών πόρων και ενέργειας συμπεριλαμβάνονται. Αντί για την χρήση ορυκτών καυσίμων με τα περιορισμένα αποθέματά τους θα μπορούσαν να τεθούν σε χρήση ανανεώσιμοι φυσικοί πόροι και πηγές ενέργειας, όπως η ηλιακή, η αιολική, η βιομάζα ή η υδροηλεκτρική. Η μείωση χρήσης φυσικών πόρων στοχεύει στην διατήρησή τους αλλά και στην ενδεχόμενη αύξηση της διαθεσιμότητά τους. Η μείωση αυτή μπορεί να φέρει μεγάλη εξοικονόμηση κόστους, ενώ προς όφελος της προστασίας του περιβάλλοντος είναι και η μείωση της κατανάλωσης, η αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων με αποτέλεσμα την μείωση σπατάλης (Glavic & Lukman, 2007: 1876-1877).

Η οικονομική διάσταση αφορά τόσο την οικονομία αλλά και τις άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών που βελτιώνουν το επίπεδο διαβίωσης εκτός από το χρηματικό εισόδημα

(Spangenberg, 2002: 104). Συμπεριλαμβάνει την περιβαλλοντική λογιστική που εστιάζει στην αναζήτηση τρόπων μείωσης του περιβαλλοντικού κόστους, της ποιότητας και της κερδοφορίας. Στοχεύει, επίσης στην σταδιακή μείωση του οικολογικού αντίκτυπου και σχετίζεται με την αποτελεσματική χρήση υλικών και ενέργειας για την κερδοφορία και τη δημιουργία προστιθέμενης αξίας (Glavic & Lukman, 2007: 1878).

Η κοινωνική διάσταση αφορά ορισμένα ανθρώπινα ζητήματα που άπτονται των εμπειριών, των ικανοτήτων και του αισθήματος αφοσίωσης. Αγγίζει την κοινωνική υπευθυνότητα που αφορά με την σειρά της την ασφαλή, φιλελεύθερη, δίκαιη και ισότιμη ανθρώπινη ανάπτυξη που ωφελεί την ανθρωπότητα και το περιβάλλον εξίσου. Η υγεία και η ασφάλεια αναφέρονται και στο εργασιακό περιβάλλον (Glavic & Lukman, 2007: 1879). Η συμπερίληψη αυτή είναι νευραλγικής σημασίας εφόσον το εργασιακό περιβάλλον και η εργασία απασχολούν το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης δράσης και έκφρασης. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι αναφέρεται ότι όποιος προκαλεί μόλυνση στο περιβάλλον πρέπει να πληρώνει το κόστος, ενώ η πρόοδος και τα αποτελέσματα οφείλουν να επικοινωνούνται και στο ευρύ κοινό (Glavic & Lukman, 2007: 1879).

Κατά τον Sachs (2018), υποστηρικτή της αριστοτελικής προσέγγισης και ειδικό σε θέματα βιώσιμης ανάπτυξης και καταπολέμησης της φτώχειας η φιλοσοφία που διέπει την σύγχρονη οικονομία έχει στόχο τον πλούτο και η πολιτική αποσκοπεί στην εξουσία. Υπογραμμίζει ότι κατά τον Αριστοτέλη το πιο σημαντικό είναι η ευδαιμονία των πολιτών, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της καλλιέργειας των αρετών. Έτσι ο άνθρωπος, ως κοινωνικό ον, καταφέρνει να γίνει ευτυχισμένος ως πολίτης του κράτους και άρα, η κοινωνία προηγείται σε σημαντικότητα έναντι του ατόμου. Κατά συνέπεια, η βιώσιμη ανάπτυξη θα πρέπει να αλλάξει στόχο και προσανατολισμό εστιάζοντας στο κοινωνικό σύνολο. Να ενδιαφερθεί όχι για την συσσώρευση πλούτου, αλλά το «εὖ ζῆν», για το οποίο έκανε λόγο ο Αριστοτέλης.

Ο Sachs στην Έκθεση της Παγκόσμιας Ευτυχίας (2012), αναφέρεται στο ότι οι σοφοί διδάσκουν την ανθρωπιά. Τα υλικά αγαθά δεν είναι σε θέση να εκπληρώσουν βαθύτερες ανάγκες του ανθρώπου, οπότε χρειάζεται να αξιοποιούνται για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών με γνώμονα και στόχο την κοινωνική δικαιοσύνη και την ανθρώπινη ευτυχία. Αναγκαία στοιχεία για την κοινωνική ευτυχία θεωρεί τον αλτρουϊσμό και την εμπιστοσύνη. Ο ίδιος αναφέρει ότι κατά τους ψυχολόγους, οι έχοντες υψηλότερα εισοδήματα είναι λιγότερο ευτυχισμένοι κι ευάλωτοι σε ψυχολογικά προβλήματα. Κάτι τέτοιο γέρνει στο προσκήνιο την δικαίωση του Αριστοτέλη που υποστήριζε την μεσότητα μεταξύ ασκητισμού και απόκτησης υλικών αγαθών (Helliwell, et al., 2012). Υποστηρίζει ότι ο παραγκωνισμός των αριστοτελικών απόψεων περί ενάρετης συμπεριφοράς έναντι μιας θεωρίας χρησιμότητας με χαρακτηριστικό τον υπερκαταναλωτισμό έχει φέρει την σημερινή κατάσταση και υπογραμμίζει την ανάγκη επιστροφής σε ηθικές αξίες (Sachs, 2013).

2.2 ΦΥΣΗ

2.2.1 Η Φύση στην αρχαία Ελλάδα - Φιλοσοφία της Φύσης

Η εξέταση της έννοιας της φύσης είναι σημαντική, γιατί λειτουργεί επεξηγηματικά και διαφωτιστικά ως προς τα ζητήματα που μας ενδιαφέρουν, αλλά και ως προς την αλληλοσύνδεση των υπό συζήτηση εννοιών.

Η έννοια της φύσης έχει προσεγγιστεί από τους αρχαίους ακόμα χρόνους μέσα από τα διαφορετικά νοητικά πρίσματα του μύθου και της λογικής, της φιλοσοφίας και της μεταφυσικής, της οικολογίας, κλπ. Στην σκέψη και τις διατυπώσεις των Προσωκρατικών Φιλόσοφων για την φύση και το περιβάλλον βλέπουμε την ύπαρξη του μύθου στον πυρήνα τους και τον βαθύ τους σεβασμό για την γνώση που αυτός φέρει ή την οποία αντανακλά. Οι ρίζες της ελληνικής φιλοσοφίας βρίσκονται στο πεδίο των Προσωκρατικών, αλλά η περιορισμένη μας πρόσβαση στο έργο τους που δεν έχει διασωθεί ολοκληρωμένο μας εμποδίζει

να έχουμε μια σαφέστατη ιδέα για το πώς έβλεπαν την φύση. Παρ' όλα αυτά, ο πλούτος του στοχασμού και η αναμφισβήτητη βαθιά τους επήρεια σε όλην την μεταγενέστερη σκέψη είναι αρκετά ενδεικτικές για να προσεγγίσουμε με ασφάλεια κάποια νευραλγικά σημεία της αντίληψης τους και στο θέμα της φύσης.

Η λέξη 'φύση' παράγεται από το ρήμα 'φύω' που σημαίνει, μεταξύ άλλων, γεννώ. Την σημασία της γέννησης έχει η λέξη τόσο στον Εμπεδοκλή όσο και στον Αριστοτέλη. Ωστόσο, σημασία έχει και η φιλοσοφική διάσταση του όρου, καθώς με την λέξη υποδηλώνεται και μια ευρύτερη σημασία, εκείνη της ουσίας των όντων, της αληθούς σύστασης των πραγμάτων.

Αναφέρεται, επίσης, με όρους φιλοσοφικούς και στο πρωταρχικό υλικό από το οποίο αποτελείται το σύνολο των πραγμάτων, ο κόσμος, το σύμπαν, το σύνολο των έμβιων όντων, αλλά και το "περιβάλλον", δηλαδή αυτό που "περι-βάλλει". Οπότε, βρίσκεται εγγύτερα στον ολιστικό τρόπο θέασής της που υπαγορεύεται από την λατρεία της Αρτέμιδος ως Θεάς-Προστάτιδας της Φύσης και λιγότερο στην σύγχρονη έννοια.

Συχνά, ως έννοια αντιδιαστέλλεται προς το ανθρώπινο ή ως προς τα ανθρώπινα δημιουργήματα. Η οικολογία κάνει αναφορά στην έννοια της φύσης με τον τρόπο αυτό, όταν αναφέρεται στο περιβάλλον. Έτσι, ως "ανθρώπινο" νοούνται οι θεσμοί, οι νόμοι, ο πολιτισμός αλλά και η τέχνη, το τεχνητό και η τεχνολογία ως διαδικασία. Η υπέρβαση ή η λύση αυτής της αντίθεσης μπορεί να γίνει με δύο τρόπους: είτε με την ένταξη του ανθρώπου στη φύση, οπότε η φύση νοείται ως το σύνολο των υπαρκτών, έμβιων ή μη όντων είτε δια της υπαγωγής της φύσης στην πλευρά που χαρακτηρίζεται ως ανθρώπινη. Στην περίπτωση αυτή θεωρείται ότι η φύση διαθέτει στοιχεία που υπάρχουν και στον άνθρωπο (π.χ. λόγο) ή ότι πρόκειται για μια ακόμη ανθρώπινη κατασκευή (Μοδινός - Ευθυμίουπουλος, 1999).

Εάν η φύση εκληφθεί ως το σύνολο των υλικών και έμβιων όντων, τότε ενδεχομένως να μπορεί να γίνει μια αντιπαραβολή μεταξύ "φυσικού" και "υπερφυσικού" και "μεταφυσικού".

"Υπερφυσικό" με την έννοια του ότι βρίσκεται πέραν της φύσης, με την έννοια του Θεού ως όντος υπερβατικού να συμπεριλαμβάνεται. Στην σφαίρα της μεταφυσικής εμπίπτει και η ενασχόληση με θέματα ή ερωτήματα για την "φύση" της φύσης, την ύστατη ουσία του κόσμου, για το αν αυτή η ουσία είναι μία, αν είναι ύλη ή πνεύμα, κλπ.

Η επιστημονική αναζήτηση μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα πλήθος εννοιών που υπογραμμίζει την πολυσημία του όρου στην πολιτική, την δημόσια ζωή, την επιστήμη, την ηθική, κλπ. Η φιλοσοφική διερεύνηση του όρου "φύση" επιτρέπει την ανάδυση πολλών πτυχών του θέματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, έχει η διαχρονική αντίληψη για την σχέση ανάμεσα στην φύση, τις αξίες και την ηθική που αγγίζει το πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που την φέρει και την μεταλαμπαδεύει, και κατ' επέκτασιν, και τους στόχους του ΟΗΕ για την αειφορία, την ίδια την έννοια της αειφορίας, και φυσικά, τις ανώτερες ηθικές αξίες και πρακτικές που φέρουν οι μυθολογικές διηγήσεις για την Θεά Αρτέμιδα, η οποία συμβολικά αποτελεί την συνισταμένη όλων αυτών των "φυσικών" και "μεταφυσικών" στοιχείων που χαρακτήριζαν στην αρχαία εποχή την προστασία τους περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με τον R.C. Collingwood (1945), στο βιβλίο του *The Idea of Nature*, η φύση στην δυτική αρχαιότητα, και δη στην ελληνική, όπου αναπτύχθηκαν τα περί Αρτέμιδος μυθολογικά και φιλοσοφικά στοιχεία, εκλαμβάνεται ως ένα Όλον που εμπεριέχει τον άνθρωπο, εκδηλώνοντας στο σύνολο και στα μέρη του ευφυία και λογική. Παράδειγμα είναι η Στωϊκή αντίληψη περί φύσης που συνδέεται με την ηθική θεωρία του φυσικού νόμου. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτήν που ενσωματώνει και την Αριστοτελική τελεολογία - η οποία με την σειρά της αποτέλεσε βάση για την χριστιανική διδασκαλία - τα επί μέρους όντα εντός της φύσης καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις με τρόπο ιεραρχικό και τείνουν προς συγκεκριμένο τελικό σκοπό, προεπιλεγμένο από το Θεό-δημιουργό ή τις αρχές που διέπουν τη φύση. Αρχή

που διέπει την φύση, κατά τους Στωϊκούς, είναι ο Λόγος που καθορίζει όχι μόνον πώς είναι τα πράγματα, αλλά και πώς πρέπει να είναι. Αργότερα, στον Χριστιανισμό, αυτός ο Λόγος ταυτίστηκε με τον Θεό (Μοδινός - Ευθυμίουπουλος, 1999). Εύκολο είναι να διακρίνουμε την αναλογία με τον πρόσωπο της Θεάς Αρτέμιδος από άποψη φιλοσοφική. Με άλλα λόγια εκείνο που είναι φιλοσοφικά διερευνημένο και διατυπωμένο εκφράζεται μυθολογικά, αλλά και αναπαρίσταται θεολογικά με την θήλεια Οντότητα - σύμβολο της Αρτέμιδος.

Ο Λόγος είναι υπεύθυνος για την τάξη και την αρμονία και υπαγορεύει τους νόμους της φύσης οι οποίοι αποτελούν αντικείμενο μελέτης της επιστήμης, αλλά και τους κανόνες της ηθικής. Ο φυσικός νόμος στα ζώα εκδηλώνεται ως ένστικτο, επηρεαζόμενο από μια εξωτερική, κοσμική αρχή. Ο άνθρωπος, όμως, διαθέτει και ο ίδιος λόγο, μετέχοντας της ευφυΐας της φύσεως - ή της ουσίας του Θεού, στην χριστιανική διδασκαλία -, και έτσι έχει την δυνατότητα μέσω της διάνοιάς του να αντιληφθεί πώς είναι τα πράγματα και πώς πρέπει να είναι. Διαθέτει ελεύθερη βούληση, δυνατότητα επιλογής του ηθικώς ορθού, αν θα υπακούσει δηλαδή στο φυσικό νόμο ή όχι. Ό,τι αντίκειται στη φύση, αντίκειται στο λόγο, ό,τι είναι "παρά φύσιν" είναι εν τέλει ανήθικο.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η φύση είναι ένας οργανισμός που πάλλεται από ζωή και διαπνέεται από λογική και ευφυΐα σε όλο το εύρος και σε όλες τις πολυάριθμες μορφές της, από τα υλικά σώματα μέχρι τα ανώτερα όντα. Η ίδια η αντίληψη αυτή υπονοεί ευθέως μιας ολιστικής στάση έναντι της φύσεως, η οποία αυτόματα αποκτά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά που συναντώνται ξεκάθαρα στην μυθολογία, την αρχαία ελληνική θρησκεία, αλλά και στην νεότερη λογοτεχνία με χαρακτηριστικό παράδειγμα έργα, στα οποία η φύση αποτελεί χαρακτήρα του έργου. Ένα τέτοιο γνωστό παράδειγμα είναι στο έργο του Ηλία Βενέζη (1969) *Αιολική Γη* που η φύση αποτελεί ξεχωριστό χαρακτήρα και μετέχει με ιδιαίτερη συνειδητοποίηση, διανθισμένη από μια σπάνια ποιητικότητα για την ύπαρξη μιας ενιαίας

συνείδησης στο φυσικό πεδίο.

Η κοσμοαντίληψη αυτή θέλει τον άνθρωπο ως μέρος της φύσης, συμμετοχο της συνολικής αρμονίας και υπόλογο στην κοσμική τάξη. Κάτι τέτοιο καλλιεργεί μια στάση ταπεινότητας, αλλά και ευθύνης, καθώς ο άνθρωπος ξεχωρίζει από όλα τα όντα, διαθέτοντας την διάνοια και μετέχοντας του θεϊκού λόγου. Το σύνολο του κόσμου, υποδεέστερο από αυτόν, βρίσκεται στη διάθεση του, κάτι που αντικατοπτρίζεται στην ρήση της χριστιανικής διδασκαλίας που αναφέρει ότι τα πάντα δημιουργήθηκαν από το Θεό για τον άνθρωπο. Η παρεξήγηση αυτής της φιλοσοφικής πραγματικότητας μπορεί να είναι υπεύθυνη για την αλαζονική ανθρώπινη στάση. Όπως ισχυρίζεται και ο John Passmore (1975), στο άρθρο του *Attitudes to Nature*, ακόμα κι αν δεχθούμε ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε για τον άνθρωπο, αυτό δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος μπορεί να τον κάνει ό,τι θέλει. Κάθε προσπάθεια μετασχηματισμού ή αλλαγής της φύσης μπορεί κάλλιστα να εκληφθεί ως θεϊκή *ύβρις*. Αυτή η έννοια της ύβρεως ήταν συνυφασμένη με την έννοια του μέτρου το οποίο δεν τηρείται όταν υπάρχει ύβρις αλλά και με την έννοια της αιδούς που, επίσης, ήταν απύσχα στην περίπτωση αυτή. Η αναίδεια οδηγεί σε *αίσχρα* έργα και η Νέμεσις έρχεται σαν βέβαιη κατάληξη. Το σύνολο των μυθολογικών διηγήσεων που αφορούν τους Θεούς και την αμφισβήτηση της κυριότητας ή της ιεραρχίας και των νόμων τους, συμπεριλαμβανομένων και των φυσικών διέπονται από τις έννοιες αυτές και τον αλληλοσυσχετισμό τους. Η ύβρις αποδόθηκε και στο ποιητικό έργο του Αισχύλου Πέρσες, όπου αναφαίνεται το καταστροφικό αποτέλεσμα της άρνησης για ακολούθηση του μέτρου και της υποταγής στους Θεούς με την υπέρμετρα αλαζονική συμπεριφορά του Ξέρξη που οδήγησε στην ήττα του. Κατά τον Sommerstein (2016) στους *Πέρσες* ο θεός αποτελεί μια ενοποιό κι αρμονική δύναμη που επιβάλλει τη λογική κοσμική τάξη (425-426).

Η νεότερη αντίληψη περί φύσεως, υπεύθυνη για την εργαλειακή μεταχείριση της φύσης συνδέεται με την επιστημονική επανάσταση του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα, και με τις αντιλήψεις φιλοσόφων όπως ο Descartes. Πρόκειται για το λεγόμενο αναγεννησιακό μοντέλο.

Σύμφωνα με αυτό η φύση εκλαμβάνεται ως νεκρή και αδρανής, μη - διαθέτουσα ευφυΐα, αποτελούμενη από στοιχεία βασικά ομοειδή, δυνάμενα να υποστούν μαθηματική επεξεργασία. Έτσι, η φυσική και τα μαθηματικά, φέρονται να προχωρούν σε μια εξομοίωση πολλών και διαφορετικών φαινομένων, δίνοντας έμφαση σε μια ποσοτικοποίηση. Στερούνται, όμως, της εμβάθυνσης στην ανθρώπινη συνείδηση. Η θεώρηση αυτή ήρθε ως αντίδραση στο σκοτάδι του Μεσαίωνα και στο σκοταδισμό αιώνων που επιβλήθηκε με την κατάργηση του ορθού λόγου και της σκέψης από την δυτική εκκλησία και, στην συνέχεια από την ανάγκη για μια αναγέννηση απαλλαγμένη από σκοταδιστικά στοιχεία. Μια δυσμενής συνέπεια, όμως, της νεότερης αυτής επιστημονικής αντίδρασης ξεγύμνωσε την αντίληψη για την φύση και το περιβάλλον από την μαγεία, την ποιητικότητα και την βαθιά αίσθηση του ιερού που διείπε όλες τις αρχαίες θρησκείες και ιδέες και τοποθέτησε τον άνθρωπο απέναντι στη φύση, ξεκινώντας μια αντιπαλότητα που, σύμφωνα με τις αρχαίες αντιλήψεις που αποτυπώθηκαν σε μυθολογικές διηγήσεις και φιλοσοφικές αναλύσεις, τελικά φαίνεται πως οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια σε καταστροφικά για τον ίδιο αποτελέσματα και εκτενή περιβαλλοντολογική καταστροφή. Το ρεύμα του εμπειρισμού και του ορθολογισμού των Francis Bacon (1561-1626 μ.Χ.) και René Descartes (1596-1650 μ.Χ.) αντίστοιχα, έβλεπε τον φυσικό κόσμο ως ένα ανυπότακτο κομμάτι της δημιουργίας, μια πρώτη ύλη για την οικονομική ανάπτυξη και η αντίληψη του Descartes, «cogito, ergo sum» δηλαδή «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω» αντικατοπτρίζει την ανθρωπολογική θεώρηση του κόσμου που προσδίδει αξία στον σκεπτόμενο άνθρωπο και αναγνωρίζει την φύση ως άλογη. Ένας άκρατος δυισμός πνεύματος και ύλης δίνει αξία μόνο στον άνθρωπο και στην νόησή του. Ως συνέπεια αναιρέθηκε η από αιώνες αντίληψη του ιερού και του μαγικού στοιχείου της ζωής και της φύσης με έμφαση στην δυνατότητα εκμετάλλευσής της με οικονομικά κριτήρια. Αντιμετωπίστηκε απλά ως υφιστάμενοι πόροι. Η αριστοκρατία και η ανερχόμενη κοινωνικά και οικονομικά από την εποχή του Διαφωτισμού αστική τάξη υιοθέτησε μια μονοδιάστατη αντίληψη που εξυπηρετούσε τα οικονομικά της

συμφέροντα, διανθίζοντάς τα με ορθολογιστικού τύπου επιχειρήματα. Έτσι, δημιουργήθηκε το απαραίτητο θεωρητικό υπόβαθρο για ένα πολιτικοοικονομικό σύστημα που νομιμοποιεί την ηθική σε βάρος του φυσικού περιβάλλοντος. Κάποιες εκατοντάδες χρόνια μετά η φύση έχει απογυμνωθεί από τα συναισθήματα της μαγείας, του θαυμασμού, του δέους και της αρμονίας αποκαθλώνοντας το ιερό της στοιχείο. Έτσι ηθικά και συναισθηματικά ο άνθρωπος δεν δεσμεύεται σε μια σωστή συμπεριφορά απέναντί της και αποποιείται κάθε είδους κοινωνική και πολιτική ευθύνη για την εξαφάνιση χιλιάδων ειδών χλωρίδας και πανίδας και την περιβαλλοντική υποβάθμιση που ακολούθησε την βιομηχανική επανάσταση και συνεχίζει.

Οι οικολόγοι θεωρούν ότι η φιλοσοφική πλέον αντίθεση ανθρώπου -φύσης έφερε και καλλιέργησε την κυριαρχική τάση του ανθρώπου και την επιβολή του έναντι αυτής, αλλά και την προαγωγή των ανθρώπινων συμφερόντων. Η φύση θυσιάστηκε στο βωμό του καπιταλισμού και του ατομικισμού ως ιδεολογίες που ουσιαστικά αντικατοπτρίζουν μια υπέρμετρη κυριαρχική τάση και η φύση δεν ήταν πια παρά μόνο συνυφασμένη με την ατομική ιδιοκτησία.

Μια άλλη εξέλιξη στον αιώνα μας που αφορά τη φύση εκδηλώνεται στο χώρο της φιλοσοφίας. Η αντιπαράθεση μεταξύ φυσικής και βιολογίας, των επιστημών δηλαδή που συγκροτούν δύο διαφορετικές έννοιες της φύσης (ανόργανης - έμβιας) συναντάται ως θέμα στην Φιλοσοφία του Νου, έναν κλάδο με ραγδαία ανάπτυξη στην εποχή μας.

Σημαντικό στοιχείο είναι ότι, κατά τον Κουτρούμπα (2008), στην διατριβή του που αφορά την Στωϊκή Φιλοσοφία και το Περιβάλλον, έχει ήδη επισημανθεί διεξοδικά και λεπτομερώς η ορθότητα και η διαχρονική αξία της καλλιεργούμενης στάσης των Στωϊκών ότι μέσα από τις ηθικές και πνευματικές αξίες εξασφαλίζεται η ισορροπία της φύσης, με δράση πρόνοιας για την αποφυγή μιας οικολογικής κρίσης και διασφαλίζεται η ευτυχία του ανθρώπου, την οποία

όλοι οι Στωϊκοί αναγνωρίζουν ως απόλυτα συνυφασμένη με την φύση.

2.2.2 Ο Μύθος - Είδη Μύθων

Από την αρχαιότητα ακόμα υπήρξε μια απόπειρας ερμηνείας διαφόρων φαινομένων της φύσης μέσα από ιστορίες που ονομάστηκαν μύθοι (Αδαμοπούλου, 2010), ενώ η λέξη “μύθος” από άποψη ετυμολογική σημαίνει τον λόγο, την διήγηση ή και την ομιλία. Έχει ξεχωριστή αξία, καθώς μέσω απ' αυτόν έγιναν απόπειρες ερμηνείας κοινωνικών και ψυχολογικών φαινομένων της ανθρώπινης φύσης, ενώ οι λεγόμενοι κοσμογονικοί μύθοι αποτελούν ένα τρόπο έκφρασης αναζητήσεων σχετικά με την δημιουργία του κόσμου (Κακριδής, 1990).

Με τον τρόπο αυτό εκφραζόταν στην αρχαιότητα η μυθολογούσα συνείδηση του ανθρώπου, πριν ακόμα την ανάπτυξη της λογικής γνώσης και αντίληψης που σχετίζεται ως επί τω πλείστω με την επιστημονική γνώση. Η μυθολογούσα συνείδηση συνιστά μια σύνθεση του λογικού με το άλογο και μια εντέλει συνύπαρξή τους. Στην ουσία ό,τι είναι ανέφικτο κατά τον ορθό λόγο, μέσα στο μύθο γίνεται πραγματικότητα (Κακριδής, 1990). Αν και ο μύθος φαίνεται να αντιτίθεται στην επιστήμη και τη λογική, στην πραγματικότητα συνυπάρχει με την λογική, εκφράζοντας και μια επιτακτική υπαρξιακή αναζήτηση του ανθρώπου.

Ο όρος καθ' αυτός έχει ελληνική προέλευση, αλλά μια σειρά ζητημάτων έχουν τεθεί όσον αφορά τον ικανοποιητικό και πλήρη ορισμό του, που έχει απορροφήσει ένα τεράστιο ενδιαφέρον από τους μελετητές. Αφορά τον "λόγο" και την "ιστορία" και ήταν συνώνυμο των λέξεων “λόγος” και “έπος” (Graf, 2011: 2). Ο Ηρόδοτος ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε την λέξη “μύθος” με την έννοια της «απίθανης ιστορίας» (B 23, 1 και B 45, 1). Ο Θουκυδίδης διαχώρισε την ιστορία του που αφορούσε την αλήθεια από το μυθώδες, την απλή αφήγηση ιστοριών (A 22, 4). Στην συνέχεια, ο Πλάτων ήταν εκείνος που αντιπαράθεσε την έννοια "λόγοι", δηλαδή προτάσεις που δύνανται να αποδειχθούν μέσω της διαλεκτικής με την έννοια "μύθοι", που ήταν συχνά ψευδείς κατ' εκείνον (Graff, 2011,σ. 2).

Οι μύθοι συμπεριέλαβαν με περιεχόμενο εξαιρετικά γοητευτικό την θεοποίηση της έννοιας της κτίσης, ενώ συνήθως αναφέρονται στο σύνολο του κόσμου ως κάτι εξαιρετικά ιεροποιημένο. Σε αυτό το θεϊκό, το ανθρώπινο και το φυσικό στοιχείο συνυπάρχουν με αυστηρές αλληλοσυνδέσεις δομώντας μια ενιαία, αρμονική Οντότητα. Αναρίθμητα τα παραδείγματα: Οι ποταμοί Αχελώος και Αχέρωντας ήταν θεότητες, με πατέρα τον Τιτάνα Ωκεανό (Κακριδής, 1990). Η θεοποίηση των πολυάριθμων στοιχείων της φύσης συμπεριλαμβάνει και τις τελετές σε ναούς και άλλες ιερουργίες προς τιμήν τους, ενώ υπήρχε έντονη η αντίληψη πως η θεϊκή τους παρέμβαση μπορεί να φέρει λύση δεινών που σχετίζονταν με φυσικές δυσμενείς για τον άνθρωπο συνθήκες. Οι Νύμφες απολάμβαναν τελετές σε περιόδους ξηρασίας με σκοπό τον τερματισμό της ανομβρίας. Ο Ποσειδών - κυρίαρχος θεός της θάλασσας- λατρευόταν σε πολλά παραθαλάσσια μέρη, με σημαντικότερο αυτό στον Ισθμό της Κορίνθου (Κακριδής, 1990).

Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε κανένα γεγονός της φύσης και καμιά θεότητα, πρωτεύουσας ή δευτερεύουσας σημασίας που να μην είχε κάποια αντιστοιχία στην φύση την οποία προστάτευε, με το θήλειο στοιχείο, συνήθως, να προΐσταται κάθε τέτοιας περίπτωσης μέσα από την αντίληψη της Μητέρας - Γης σε διάφορες μορφές και της Μητέρας - Θεάς γενικότερα. Με τον τρόπο αυτόν το θεϊκό ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την φύση και την στάση προς αυτήν, ενώ η ιεροποίησή της κυριαρχούσε, πράγμα που αποτυπώθηκε ξεκάθαρα σε πλειάδα μύθων. Οι μυθολογικές διηγήσεις που αφορούν την Θεά Αρτέμιδα είναι μια τέτοια περίπτωση.

Υπάρχουν διαφορετικά είδη μύθων ανάλογα με τον λόγο που επέφερε την δημιουργία τους.

Πρόκειται για τους αιτιολογικούς μύθους, τους κοσμογονικούς- θεογονικούς μύθους, τους ηρωικούς μύθους και τους ιστορικούς μύθους.

2.2.3 Μυθολογικές Αναπαραστάσεις της Φύσης & Οικολογία

Στην επιστήμη της Οικολογίας ο όρος του οικοσυστήματος αποτελεί έννοια θεμελιώδη για την

περιβαλλοντολογική διαχείριση. Ως οικοσύστημα ορίζεται το περίπλοκο σύστημα των ζωντανών οργανισμών (βιοτική συνιστώσα) και του φυσικού περιβάλλοντος (αβιοτική συνιστώσα), στο οποίο οι οργανισμοί αυτοί διαβιούν (Αριανούτσου et.al., 1999). Η βιοτική συνιστώσα συνδέεται άρρηκτα με την αβιοτική, είναι και οι δύο αλληλεξαρτώμενες και αλληλοεπιδρούν σε βαθμό που κάθε οργανισμός αδυνατεί να επιβιώσει χωρίς τους άλλους οργανισμούς και το περιβάλλον. Ο άνθρωπος είναι ένα κομμάτι του περιβάλλοντος αυτού με το οποίο επίσης αλληλοεπιδρά (Αριανούτσου et.al., 1999). Η όποια παρέμβαση στο περιβάλλον έχει αντίκτυπο στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου και στο ίδιο το περιβάλλον. Έτσι, το περιβάλλον παρουσιάζεται ως μια ενιαία ολότητα, εφόσον κάθε σύστημά του επηρεάζει και επηρεάζεται από ένα άλλο με τη σειρά του (Μανωλάς, 2010).

Τα σύγχρονα προβλήματα του περιβάλλοντος οφείλονται στην παρεμβατικότητα του ανθρώπου. Η παρέμβαση αυτή οδήγησε σε στην διαταραχή της ισορροπίας του (Αριανούτσου et.al., 1999). Οι έντονες παρεμβάσεις λόγω της έντονα ανθρωποκεντρικής αντίληψης του κόσμου έχουν φέρει μια μεγάλη καταστροφή με αβέβαιες μελλοντικές διαστάσεις και συνέπειες. Η αναζήτηση μιας πιο αρμονικής συνύπαρξης με την φύση φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη μελέτης της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας και των αντίστοιχων φιλοσοφικών της διαστάσεων από τις οποίες και απέρρεαν οι εκάστοτε αντιλήψεις, η οποία αντανακλά με τρόπο μαγευτικό και ποιητικό ταυτόχρονα το μεγάλο σεβασμό του ανθρώπου προς το περιβάλλον, αλλά και το ενδιαφέρον του να προστατεύσει την κτίση και να την παραδώσει αβλαβή στις επόμενες γενιές (Μανωλάς, 2010). Το σύνολο της κοινωνίας και η πολιτική ήταν αρωγοί και περιφρουρούσαν την ολιστική αυτή οικολογική αντίληψη. Παράδειγμα αποτελεί ένας σημαντικός θεσμός που προστάτευε τις δασικές εκτάσεις, μετονομάζοντάς τες σε ιερά άλση, χώροι ιεροί όπου απαγορεύονταν με πολύ αυστηρούς νόμους η καλλιέργεια του εδάφους και το κόψιμο των δένδρων (Hughes, 1990). Φόνος θεωρείτο η κοπή ενός δένδρου, γιατί αφαιρούσε ταυτόχρονα τη ζωή από την οντότητα - νύμφη Δρυάδα, προστατευόμενη της

Θεάς Δήμητρας. Η παράβαση τιμωρούνταν με μαστίγωμα και πρόστιμα και ο παραβάτης ήταν για πάντα καταραμένος από τους Θεούς. Η θεοποίηση και ιεροποίηση της πλάσης ενείχε τον σκοπό της προστασίας της και οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί υιοθετούσαν και στήριζαν πλήρως αυτήν την ενιαία αντίληψη του κόσμου. Με άλλα λόγια συνδέθηκε η φύση με τη θρησκεία (Μανωλάς, 2010).

Παράλληλα, υφίστανται περιπτώσεις μύθων που δεικνύουν την ασέβεια προς την φύση ως πρόβλημα διαχρονικό και όχι φαινόμενο του σύγχρονου δικού μας κόσμου (Παπαθανασίου, 2008). Ο μύθος του Ερυσίχθονα, αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο το πρόβλημα της εγωκεντρικής αντίληψης του ανθρώπου και της ανώριμης ματαιοδοξίας του. Η ιερόσυλη πράξη του να υλοτομήσει την ιερή βελανιδιά της Θεάς Δήμητρας για να χτίσει το παλάτι του δεικνύει την αδιαφορία του έναντι του περιβάλλοντος με γνώμονα το μικροκοσμικό ανθρώπινο συμφέρον του και τιμωρήθηκε με αιώνια πείνα (Παπαθανασίου, 2008). Σε περιπτώσεις ανάγκης για εξιλέωση για την προσβολή και εκμετάλλευση της φύσης η θρησκευτική τελετουργική πράξη επιστρατεύεται με ξεκάθαρη ένδειξη της σημαντικότητας του θέματος, αλλά και της σύνδεσης φύσης - ανθρώπου - θείου (Μανωλάς, 2010).

2.3 ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

2.3.1 Η έννοια του Πνεύματος & η Πνευματικότητα

Η έννοια της πνευματικότητας, δηλαδή η πνευματική στάση έναντι των πραγμάτων σε αντίθεση με την καθαρά υλιστική προσέγγιση του κόσμου, είναι συνυφασμένη με την έννοια του πνεύματος. Ο όρος "πνεύμα", υπήρξε συνώνυμος αρχικά του αέρα και προέρχεται από το ρήμα "πνέω" που υποδηλώνει είτε τον ίδιο τον αέρα, την πνοή του ή την αναπνοή. Δεδομένου ότι αυτά είναι απαραίτητα στοιχεία για την ζωή, οι δυο όροι αέρας - πνεῦμα έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής και καλλιέργειας από τη φιλοσοφική σκέψη. Το στοιχείο του αέρος υπήρξε κεντρική, φιλοσοφική έννοια από την προσωκρατική εποχή και αντιμετωπίστηκε ως πρωταρχική

κοσμολογική αρχή, ενώ στο πλαίσιο της ιατρικής σκέψης συνιστούσε όχι μόνο την ζωτική διάσταση του εισπνεόμενου αέρα μέσω της αναπνοής, αλλά και ζωτικών και ψυχικών λειτουργιών ή και την ίδια την ψυχή. Στο Ιπποκρατικό έργο το "πνεύμα" ως λέξη χρησιμοποιείται ευρύτατα σαν συνώνυμο του αέρα. Από τον Αριστοτέλη και μετά οι δύο έννοιες διακρίνονται ως ξεχωριστές. Οι Στωϊκοί φιλόσοφοι ήταν εκείνοι ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την έννοια του πνεύματος, προσδίδοντάς σε αυτήν το νόημα της ζωτικής αρχής των όντων και την θεώρησαν ως κυβερνώσα αρχή όλων των φυσικών φαινομένων του κόσμου και από αυτούς επηρεάστηκαν και οι διάδοχοι του Αριστοτέλη ως προς την προσέγγιση της έννοιας (Κακαβελάκη, χ.χ, σ. 10).

Δεδομένου ότι η αντίληψή τους για το πνεύμα και το θείο έρχεται να ταυτίσει το θείο με την Φύση, είναι εύλογη μια περαιτέρω αναφορά, εφόσον αντανακλά άμεσα την ταύτιση της Θεάς Αρτέμιδος, ως συμβολική απεικόνιση του θείου με την Φύση, ρίχνοντας έτσι φως στην φιλοσοφική διάσταση του θέματος. Είναι, δε, αξιοσημείωτο το ότι στους συλλογισμούς των Στωϊκών αναγνωρίζουμε ξεκάθαρα έννοιες, αξίες και αρχές που έχει επεξεργαστεί και επεξεργάζεται ο σύγχρονος επιστήμονας σχετικά με την αειφορία και την βιώσιμη ανάπτυξη, για παράδειγμα την υφιστάμενη αλληλεξάρτηση των περιβαλλοντικών στοιχείων και την μεγάλη σημασία της ορθής ηθικής στάσης έναντι του περιβάλλοντος για την προστασία του.

Συγκεκριμένα, οι Στωϊκοί φιλόσοφοι θεώρησαν το πνεύμα και την ύλη θεμελιώδεις αρχές του σύμπαντος, μια ενεργητική και μια παθητική. Υποστήριξαν ότι δεν βρίσκονται ποτέ διαχωρισμένες καθώς, όπως η ύλη, ακόμα και στην πιο απλή της μορφή, χαρακτηρίζεται από κάποια ποιότητα, έτσι και το πνεύμα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς κάποια ύλη επί της οποίας να ασκήσει τη δράση του (Long, 1996: 228). Το πνεύμα, ως ενεργητική και μορφοποιητική αρχή των πάντων, φέρεται στους Στωϊκούς να ταυτίζεται και με το Θεό. Έτσι, το θείο εμφανίζεται αδιαχώριστο από την ύλη, στον βαθμό που αποτελεί εκείνο το στοιχείο που, παρέχοντας ποιότητα στην ύλη, ουσιαστικά ταυτίζεται με την ποιότητά της. Στον έμβιο κόσμο

ενεργητική αυτή αρχή ταυτίστηκε με την ψυχή, ενώ στον ανόργανο κόσμο, με την φύση. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, πρόκειται ουσιαστικά για πνεύμα. Στην περίπτωση της φύσης, όμως, θεωρείτο υγρότερο και ψυχρότερο, ενώ στην περίπτωση της ψυχής ξηρότερο και θερμότερο, διαφέροντας κατά την αναλογία και μόνο:

«πνεῦμα μὲν γάρ τι τὴν ψυχὴν εἶναι βούλονται, καθάπερ καὶ τὴν φύσιν, ἀλλ’
ὕγρότερον μὲν καὶ ψυχρότερον τὸ τῆς φύσεως, ξηρότερον δὲ καὶ
θερμότερον τὸ τῆς ψυχῆς» (SVF II, 787):

Θεωρείτο, λοιπόν, ότι το πνεύμα διαπερνά τα πάντα και καθιστά όλο το σύμπαν ένα ενιαίο οργανικό όλον, τον κόσμο ένα ζωντανό ον, σαν τον άνθρωπο και το πνεύμα που διαπερνά την φύση να διαθέτει νόηση και να ταυτίζεται με τον κοσμικό Λόγο, δηλαδή τον Θεό:

«δοκεῖ δὲ αὐτοῖς ἀρχὰς εἶναι τῶν ὅλων δύο, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον. Τὸ
μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἄποιον οὐσίαν τὴν ὕλην· τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν
αὐτῇ λόγον τὸν θεόν» (SVF I, 85).

Μια προέκταση αυτής της αντίληψης ήταν και η θεώρηση περί «συμπάθειας», που σημαίνει την αλληλεξάρτηση και τις τυχόν αλληλεπιδράσεις των επιμέρους στοιχείων του φυσικού κόσμου και των νόμων που τις διέπουν. Κατά την θεωρία αυτήν υφίσταται μια διαρκής αλληλεπίδραση μεταξύ των μερών του κόσμου. Η Φύση, δηλαδή θεωρείτο ότι διέπεται από μια αυστηρή νομοτέλεια, με το πνεύμα να διαπερνά και να διοικεί το σύνολο των φυσικών σωμάτων, συνδέοντάς τα με σχέσεις συμπάθειας και αντιπάθειας, με διαρκείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Η ιδιότητα αυτή του πνεύματος οφείλεται στο γεγονός ότι εκτείνεται παντού χωρίς κενό, αποτελώντας τον ζωοποιητικό παράγοντα του Κόσμου, την Κοσμική Ψυχή (Moreau, χ.χ. Sambursky, χ.χ.). Η έννοια της συμπάθειας υποδηλώνει την ενότητα του σύμπαντος ενώ υποστήριζαν ότι η Φύση είναι ενιαία μέσω του πνεύματος το οποίο καθιστά το όλον Ένα και συμπαθές.

Το πνεύμα διακρινόταν σε τρία είδη: α) το «έκτικόν πνεῦμα» που υπάρχει στις πέτρες και στα οστά, με κύρια δύναμή του την συγκράτηση κάθε σώματος και την διασφάλιση της συνοχής του, β) στο «φυσικόν πνεῦμα» που ενυπάρχει στα ζώα και στα φυτά και διασφαλίζει τη φυσική ανάπτυξή τους, και γ) στο «ψυχικόν πνεῦμα» που υπάρχει στα έμψυχα όντα παράγοντας τις αισθήσεις και διευθύνοντας κάθε κίνησή τους:

«Πνεύματα δὲ κατὰ τοὺς παλαιούς δύο ἐστί, τό τε ψυχικόν καὶ τὸ φυσικόν· οἱ δὲ Στωικοὶ καὶ τρίτον εἰσάγουσι τὸ ἐκτικόν, ὃ καλοῦσιν ἔξιν. τοῦ δὲ ἐμφύτου πνεύματος διττὸν εἶδος, τὸ μὲν φυσικόν, τὸ δὲ ψυχικόν· εἰσὶ δὲ οἱ καὶ τρίτον εἰσάγουσι, τὸ ἐκτικόν· ἐκτικὸν μὲν τὰ φυτά, ψυχικὸν δὲ τὸ ἐπὶ τῶν ἐμψύχων αἰσθητικά τε ποιοῦν τὰ ζῶα καὶ κινούμενα πᾶσαν κίνησιν» (SVF II. 716) και Long, 1999).

Μάλιστα ο Χρύσιππος προσδιορίζει το εκτικό πνεύμα ως εκείνο που προσδίδει μορφή:

«Οὐδὲν ἄλλο τὰς ἔξεις πλὴν ἀέρας εἶναι φησιν· ὑπὸ τούτων γὰρ συνέχεται τὰ σώματα· καὶ τοῦ ποιὸν ἕκαστον εἶναι τῶν ἔξει συνεχομένων ὁ συνέχων αἴτιος ἀήρ ἐστιν, ὃν σκληρότητα μὲν ἐν σιδήρῳ, πυκνότητα δ' ἐν λίθῳ, λευκότητα δ' ἐν ἀργύρῳ καλοῦσι... Καὶ πανταχοῦ τὴν ὕλην ἀργὸν ἐξ ἑαυτῆς καὶ ἀκίνητον ὑποκεῖσθαι ταῖς ποιότησιν ἀποφαίνουσι, τὰς δὲ ποιότητας πνεύματα οὔσας καὶ τόνους ἀερώδεις, οἷς ἂν ἐγγένωνται μέρεσι τῆς ὕλης, εἰδοποιεῖν ἕκαστα καὶ σχηματίζειν» (SVF II, 449).

Τρεῖς ἦταν, ἄρα, καὶ οἱ βασικὲς λειτουργίες τοῦ πνεύματος στους Στωϊκοὺς: α) προσέδιδε συνοχή στην ὕλη, β) προσέδιδε στα σώματα τις ιδιαίτερές τους ποιότητες καὶ γ) λειτουργούσε ως μέσον για τὴν διάδοση τῶν φυσικῶν ὁρμῶν (Sambursky, 1958). Ἡ κίνηση τῆς διαστολῆς δίδει ποσότητες καὶ ποιότητες, ἐνῶ ἡ κίνηση τῆς συστολῆς παράγει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν οὐσία.

Το πνεύμα, δηλαδή, αποτελεί για τους Στωϊκούς ένα δυναμικό συνεχές που ενεργεί συνεχώς στον φυσικό κόσμο, ενώ όλα τα σώματα δεν είναι παρά κράσεις πνεύματος και ύλης.

Υπό τους παραπάνω όρους, η αναφορά στην Θεά Αρτέμιδα ως θεά προστάτιδα της άγριας ζωής αλλά και του συνόλου του φυσικού περιβάλλοντος παύει να έχει μια απλή, συμβολική ή ανθρωπομορφική διάσταση. Οι λεπτομερείς αναφορές των Στωϊκών μαρτυρούν την ύπαρξη μια υφιστάμενης μελέτης πάνω στο θέμα αυτό. Η ταύτιση, λοιπόν, της φύσης με το θείο ήταν για τις αρχαίες κοινωνίες, και σύμφωνα με την φιλοσοφία τους, μια ζωντανή, καθημερινή πραγματικότητα που επέβαλλε και τον ανάλογο σεβασμό του ανθρώπου έναντι της ολοζώντανης Θεάς Φύσης, της μήτρας που ζωογονούσε τα εμπεριέχοντα στοιχεία της, ένα εκ των οποίων ήταν και οι ανθρώπινες κοινότητες. Οπότε, δεν είναι περίεργο που ο σεβασμός αυτός γεννούσε παράλληλα και δέος και, τελικά, αποτυπώθηκε στις διηγήσεις της μυθολογίας που παρουσιάζουν την αλληλεπίδραση θεού και ανθρώπου αναφορικά με την εσωτερική στάση έναντι του περιβάλλοντος και τις ανάλογες θετικές ή αρνητικές συνέπειές της.

Μια τέτοια συνειδητοποίηση ενδυναμώνει κατά πολύ την πεποίθηση για την αξία του μύθου ως φορέα σημαντικών αξιών και ως εργαλείου περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στον σύγχρονο κόσμο που μαζί με την "απομάγευση" του περιβάλλοντος και της φύσης στερήθηκε τόσο το δέος, όσο και τον σεβασμό προς αυτήν. Και σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η ανάγκη πια της επαναφοράς στην ανθρώπινη αντίληψη στοιχείων, αξιών και πνευματικότητας.

2.3.2 Η έννοια της Πνευματικότητας στο σύγχρονο κόσμο και η αειφορία

Αν και η έννοια της πνευματικότητας είναι μάλλον δύσκολο να οριοθετηθεί αυστηρά εφόσον είναι σύμφυτη με μια διαφορετική εννοιολογική και βιωματική αντίληψη που διέπει κάθε πολιτισμό, κοινωνία και άτομο, μπορούμε, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία σε όλους τους ανθρώπους και τους πολιτισμούς, όταν πρόκειται για την σύνδεση της έννοιας αυτής με την αντίληψη για την φύση. Πρόκειται για μια υψηλότερη

συνειδητότητα, την ικανότητα για μια βαθύτερη στοχαστικότητα και συμπόνια στο συναισθηματικό πεδίο αλλά και μια βαθιά αίσθηση του "ανήκειν" στο σύνολο της ζωής της φύσης με τον τρόπο που αυτό μπορεί να υπαγορεύεται από τις εκάστοτε θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή/και θεολογικές αντιλήψεις μιας κοινωνίας.

Σε κάθε περίπτωση εμπεριέχει κάποια σύνδεση του ατόμου με μεταφυσικά ή υπερβατικά στοιχεία, είτε ως σημείο αναφοράς του, π.χ. πίστη στο Θεό, είτε ως μέρους του εαυτού του, π.χ. ότι το θείο υπάρχει μέσα του, είτε με την ευρύτερη έννοια ενός ανώτερου ή απλά συνολικότερου εαυτού. Μέσα από την αντίληψη αυτή επέρχεται μια αίσθηση νοήματος και βαθιάς ολοκλήρωσης στην ψυχολογική σφαίρα, καθώς ο άνθρωπος αναγνωρίζει έναν κόσμο πέραν από την συνηθισμένη υλική του υπόσταση. Κάτι τέτοιο του υπαγορεύει μια εσωτερική στάση προς τα πράγματα και έναν τρόπο ζωής προσανατολισμένο σε σημαντικές αξίες και δράσεις σε όλο το φάσμα της ζωής και της έκφρασής του ως κοινωνικό ον. Η στάση αυτή εμπερικλείει την ενότητα, την ισορροπία και την αρμονία.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και μια πνευματική αίσθηση της σχέσης με την φύση. Πέρα από την μια φιλοσοφική διάσταση και στο θρησκευτικό επίπεδο η φύση πάντα αναγνωρίστηκε ως αντικείμενο αναγκαίου σεβασμού: είναι η Μητέρα όλων για τον Ινδουισμό, ενώ ο Ισλαμισμός διδάσκει την ευθύνη της διάσωσης τη Γης και των πόρων της (Jusoff, K and Siti, A.A.S. 2011). Από τους κλασσικούς ως και τους Ρωμαϊκούς χρόνους υπήρχε η αντίληψη ότι η Γη είναι ιδιοκτησία των θεών και γι' αυτό έπρεπε να χρησιμοποιείται δίκαια. Ακόμα και θρησκευτικοί αρχηγοί όπως ο Πάπας εφιστούν την προσοχή στον σεβασμό και την προστασία της φύσης που ο Θεός εμπιστεύτηκε στον άνθρωπο (Weiss, 2013). Ωστόσο, ο Berry (2009) φρονεί ότι "η Γη σαν πνευματική πραγματικότητα έχει γενικά αγνοηθεί από τις θρησκευτικο-πνευματικές παραδόσεις του σύγχρονου δυτικού κόσμου" (70). Έτσι, οι θρησκείες φαίνεται να αναγνωρίζουν σταδιακά την σύγκλιση κοσμολογίας, οικολογίας και πνευματικότητας μέσα από την δόμηση μιας οικο- πνευματικότητας όπως περιγράφει η Smith

(2009, σ. 1) ενώ ο Thomas Berry (2000) (όπως αναφέρεται στην Smith (2009, σ. 1) θεωρεί ότι το γεγονός αυτό είναι “στιγμές χάρης και αίγλης” με την ανθρωπότητα να ξεκινά να κατανοεί την βαθιά της σύνδεση με την εξέλιξη του σύμπαντος και ότι το ανθρώπινο “ευ ζην” είναι στενά συνδεδεμένο με το “ευ ζην” του οικοσυστήματος της Γης.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

3.1. Επιλογή Μεθόδου

Ως μέθοδος παρουσίασης και ανάλυσης των σχετικών με την Αρτέμιδα μύθων αλλά και του συνόλου των εννοιών που άπτονται του θέματος χρησιμοποιείται η βιβλιογραφική ανασκόπηση. Για την ανάλυση των μύθων ενδεικτικά χρησιμοποιείται η ανάλυση περιεχομένου ποιοτικού τύπου (qualitative content analysis) ως κατάλληλη, καθώς θεωρείται από τις καλύτερες τεχνικές έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες, εφόσον βοηθά τους ερευνητές να διαχειριστούν έναν μεγάλο όγκο δεδομένων, όπως στην προκειμένη περίπτωση τα κείμενα των μύθων (Τσιώλης, 2014). Κατά τον Weber (1990), η ανάλυση των κειμένων επαφίεται στην κρίση και την ερμηνεία του ερευνητή, χωρίς αυτό να αναιρεί την εγκυρότητα της έρευνας, και με την ερμηνεία να τους εξαρτάται και από τον αναγνώστη του (Krippendorff, 1980). Παράλληλα, για την επικύρωση των απόψεων θα γίνεται αναφορά σε αξιόπιστες και έγκυρες πρωτογενείς και δευτερογενείς βιβλιογραφικές πηγές.

3. 2 Ερευνητικά Εργαλεία

Ως ερευνητικό εργαλείο για την διεξαγωγή αυτής της έρευνας επιλέχθηκε η αναφορά και η ανάλυση με βάση το λεγόμενο «θέμα». Κατά τον Smith (2000) το «θέμα» είναι η πιο νοείται

κατάλληλη μονάδα καταγραφής στο πλαίσιο μιας ποιοτικής έρευνας (Smith, 2000). Ως θέμα μια λέξη, φράση ή πρόταση του κειμένου αναφοράς και ανάλυσης που να έχει σχέση άμεση με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί στην έρευνα. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα διερεύνησης θεμάτων και εννοιών που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο της έρευνας (Βάμβουκας, 2007).

3.3 Επιλογή Υλικού

Οι μυθολογικές διηγήσεις που αφορούν την Θεά Αρτέμιδα άμεσα ή έμμεσα, κυρίως με τον χαρακτήρα της προστάτιδας της φύσης καταγράφονται, παρουσιάζονται και αναλύονται ενδεικτικά σύμφωνα με το θέμα της μελέτης. Αναζητήθηκαν, επίσης, διηγήσεις που να σχετίζονταν με τον ρόλο της στη φύση και την προστασία της και σε συναφή θέματα με το περιβάλλον, με άλλες θεότητες με παρόμοια δικαιοδοσία ή με θέματα που ρίχνουν φως στην αρχαία ελληνική οικολογική αντίληψη. Οι πηγές άντλησης των διηγήσεων και άλλων σχετικών αναλύσεων υπήρξαν πρωτογενή και δευτερογενή κείμενα με κατάλληλο περιεχόμενο. Η αλήθεια είναι ότι το υλικό που σχετίζεται με το θέμα μπορεί να χαρακτηριστεί, δυστυχώς, μάλλον σχετικά περιορισμένο αναφορικά με τον τεράστιο πλούτο της αρχαιοελληνικής γραμματείας, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είναι χαμένο από ιστορικές συγκυρίες και καταστροφές. Ωστόσο, είναι εννοιολογικά αρκετά πλούσιο ώστε να πυροδοτήσει πολλαπλές έρευνες και αναζητήσεις.

3.4 Αξιοπιστία & Εγκυρότητα της Έρευνας

Τα καίριας σημασίας ζητήματα της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας στην ποιοτική έρευνα βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μιας πληθώρας ερευνητών και συχνά έχουν αποτελέσει έναυσμα συγκρούσεων και διαφωνιών. Ως επίκριση από την πλευρά των ερευνητών της ποσοτικής έρευνας εμφανίζεται το γεγονός ότι οι τεχνικές για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων είναι μάλλον απλές ή και απλοϊκές, χωρίς να μετέχει κάποιου είδους

στατιστική ανάλυση στην όλη διαδικασία. Στην πραγματικότητα, κατά τους Kyngas & Elo, 2007, όποια προσέγγιση κι αν χρησιμοποιήσουμε - είτε ποσοτική είτε ποιοτική, εφόσον δεν υπάρχουν απαραίτητες δεξιότητες ανάλυσης, η έρευνα θα οδηγηθεί σε απλουστευτικά και μη έγκυρα-αξιόπιστα αποτελέσματα (Kyngas & Elo, 2007).

Παρ' όλα αυτά έχουν παρουσιαστεί κριτήρια από συγγραφείς με σκοπό την κάλυψη αυτού του θέματος όσο το δυνατόν περισσότερο, που να δρουν προσθετικά στην αξιοπιστία μιας μελέτης, όπως τα κριτήρια που πρότεινε ο Guba, και τα οποία βρήκαν αποδοχή και έγιναν αποδεκτά από ένα σημαντικό αριθμό ερευνητών (Shenton, 2004). Έτσι και η παρούσα έρευνα θα στηρίξει την αξιοπιστία της πάνω στα κριτήρια του Guba (όπως αναφέρεται στους Kyngas & Elo, 2007).

Και άλλοι, όπως οι Lincoln & Guba (1985, με αναφορά στον Shenton, 2004) υποστηρίζουν ότι εξασφάλιση της αξιοπιστίας συντελεί σημαντικότητα στην διασφάλιση της ποιότητας μιας έρευνας. Ένας τρόπος εξασφάλισης της αξιοπιστίας αυτής είναι η εξέταση πορισμάτων παλαιότερων ερευνών και η διασταύρωση του βαθμού στον οποίο τα αποτελέσματα μιας δεδομένης έρευνας αποδεικνύονται συναφή με εκείνα προγενεστέρων (Shenton, 2004). Μάλιστα αυτή η ικανότητα συσχετισμού ευρημάτων από πλευράς του ερευνητή αποτελεί βασικό κριτήριο αξιολόγησης των ποιοτικών ευρημάτων κατά τον Silverman (2001, όπως αναφέρεται στον Shenton, 2004). Κατά συνέπεια, σημαντικές αποδεικνύονται προηγούμενες έρευνες στο πεδίο της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας αναφορικά με την περιβαλλοντική συνείδηση και την ανάπτυξή της μέσα από αυτές.

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι, συνεπώς, καταλυτικής σημασίας. Συγκεκριμένα, θα γίνει αναφορά στο γεγονός ότι η μελέτη αρχαίων ελληνικών μύθων που αφορούν το περιβάλλον και εντάσσονται στην ίδια φιλοσοφική διάσταση και αντίληψη με τους μύθους και τις διηγήσεις που αφορούν την θεά Αρτέμιδα μπόρεσαν να συντελέσουν σημαντικά στην ανάπτυξη της οικολογικής συνείδησης μέσα από την ένταξή τους στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Παράλληλα, σημαντικό είναι να ιδωθεί κατά πόσο τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας

υπήρξαν το ίδιο ενθαρρυντικά προς αυτήν την κατεύθυνση και αν και κατά πόσο μπορούν να συσχετιστούν με διδακτικά αντικείμενα πάντα με έναν απώτερο στόχο την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των παιδιών και των νέων αλλά και των ενηλίκων, ίσως στην περίπτωση της δια βίου εκπαίδευσης.

Ένα επόμενο κριτήριο είναι εκείνο της επαναληψιμότητας για την διασφάλιση της αξιοπιστίας της έρευνας κατά τον Shenton (2004). Αυτό αφορά το βαθμό που μια μελέτη μπορεί να επαναληφθεί και τα ευρήματά να εφαρμοστούν σε παρόμοιες καταστάσεις (Shenton, 2004). Έτσι μέσα από αυτό το κριτήριο ελέγχεται η αξιοπιστία των πορισμάτων της έρευνας και δίνεται η δυνατότητα σε άλλους μελετητές για επανάληψη της έρευνας με τις ίδιες μεθόδους και το ίδιο ερευνητικό υλικό σε κάποιο άλλο πλαίσιο, ώστε να οδηγηθούν σε παρόμοια αποτελέσματα, κάτι που θα επιφέρει την επαλήθευση των αρχικών αποτελεσμάτων (Shenton, 2004). Σαν προϋπόθεση ορίζεται η εκτενής περιγραφή της μεθοδολογίας αναλυτικά και κατά στάδια κατά τον σχεδιασμό και την ανάπτυξή της (Shenton, 2004).

Πράγματι, η ποιοτική προσέγγιση αποτελεί ερευνητική μέθοδο μεγάλης ευελιξίας για τον ερευνητή, αναφορικά με τις διαδικασίες. Τα βασικά στάδια περιγράφονται στην σχετική βιβλιογραφία (Τσιώλης, 2015). Η επαληθευσσιμότητα είναι ένα άλλο κριτήριο αξιοπιστίας και εδώ έχουν παρουσιαστεί οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν, δηλαδή η επιλογή της μεθόδου, τα ερευνητικά εργαλεία, το ερευνητικό υλικό και ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας, ώστε να υπάρχει δυνατότητα επανάληψης της έρευνας αυτής για έναν μελλοντικό ερευνητή.

Γενικότερα ωστόσο, έχουν διατυπωθεί από πολλούς ερευνητές διαφορετικοί τρόποι εξασφάλισης της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας μιας ποιοτικής έρευνας, σε βαθμό που το όλο θέμα εμπεριέχει πολλές αντικρουόμενες απόψεις. Σε αυτό το σημείο κρίνεται σημαντικό να τονιστεί και ο καθοριστικός ρόλος του ερευνητή στην ποιοτική έρευνα ως παράγοντα που φαίνεται να επηρεάζει την μεθοδολογία ανάλογα με τον δυναμισμό, την ερευνητική διάθεση

και τις ερευνητικές του ικανότητες, την επινοητικότητα αλλά και την γενικότερη δημιουργικότητα και αντίληψη που τον διακρίνει, χωρίς αυτή η δυναμικότητα να επηρεάζει με κάποιο τρόπο αρνητικά την αξιοπιστία της έρευνας, αλλά αντιθέτως να την ενδυναμώνει.

4. Η ΘΕΑ ΑΡΤΕΜΙΣ

4.1 Εισαγωγικά

Σε αντίθεση με άλλες θηλυκές θεότητες, τα κλασσικά συγγράμματα και επιστημονικά περιοδικά αφιερώνουν ελάχιστο, αν όχι καθόλου χώρο στην διερεύνηση της Αρτέμιδος. Αναφέρεται απλά ως η δίδυμη αδελφή του Απόλλωνος και ως “Κυρία της Άγριας Ζωής”. Βρίσκεται σε μια, μάλλον, σκιώδη θέση βιβλιογραφικά σε σύγκριση με άλλες μεγάλες θηλυκές οντότητες, όπως η Αθηνά, η Δήμητρα, η Ήρα, η Αφροδίτη, κλπ., αν και υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής στην Μεσόγειο, με την λατρεία της να ασκεί βαθιά επήρεια στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, την Δυτική Ευρώπη, την Μέση Ανατολή, αλλά και την Βόρειο Αφρική. Η δημοφιλία της αυτή έχει αποτυπωθεί και λογοτεχνικά και παρουσιάζεται ως δώρο του πατέρα της Δία στον *Καλλιμάχειο Ύμνο* που γράφτηκε προς τιμήν της από τον ποιητή Καλλίμαχο: ο Δίας, ευχαριστημένος από τις επιλογές της κόρης του ως προς την επιθυμία διατήρησης της αγνότητάς της, όντας ακόμα παιδί στην αγκαλιά του, της παραχωρεί τριάντα (30) πόλεις που θα την τιμούν και δόξα ισάξια εκείνης του δίδυμου αδελφού της Απόλλωνα (Καλλίμαχος, στ. 33-35). Ο Hughes (1990) θεωρεί ότι η μελέτη της λατρείας της Αρτέμιδας είναι σημαντική για την κατανόηση των αρχαιοελληνικών αντιλήψεων και πρακτικών που σχετίζονται με την άγρια ζωή, τα δάση και την αγριότητα (191).

Κατά την διερεύνηση της πορείας της εξέλιξης της λατρείας και του χαρακτήρα της δεν έχει διατυπωθεί με βεβαιότητα η αρχή αυτής, αν και φαίνεται εγκαθιδρυμένη από την Μινωική και Μυκηναϊκή ακόμα περίοδο - ή και παλιότερα - υπό την ταυτότητα της Μεγάλης Θεάς –

Μητέρας. Κατά τους προϊστορικούς χρόνους ταυτίζεται με την Μητέρα Θεά των Ορέων, την Κυρία των Άγριων Ζώων, την Θεά των Λιμνών, την Θεά των Δασών και την Προστάτιδα των Παιδιών. Εμφανίζεται ως η Παρθένος - Κυνηγός με κάποια χαρακτηριστικά της Θεάς - Άρκτου και της Θεάς - Ελάφου, κάτι που εγείρει ερωτήματα για το αν και κατά πόσο αρχικά ενείχε όλες αυτές τις υποστάσεις ή τις απέκτησε σταδιακά μέσα από την αφομοίωση των ιδιοτήτων διαφορετικών θεαινών (Zolotnikova, 2017). Έχει διατυπωθεί η θεωρία για τις δύο φάσεις εμφάνισης των ιδιοτήτων αυτών από την ίδια ερευνήτρια, η οποία με την σειρά της βασίστηκε σε μια πιο πλήρη μελέτη για την Θεά Αρτέμιδα, εκείνη των Fischer - Hansen & Poulsen (2009). Σύμφωνα με αυτήν, αρχικά, η Άρτεμις ήταν η Θεά των Άγριων Ζώων και απεικονιζόταν ως άρκτος και ως ελαφίνα, με ξεκάθαρη την υπόνοια αναγνώρισης θείων στοιχείων στο ενστικτώδες πεδίο των ζώων και σε όλο το ζωικό βασίλειο, κάτι που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι υπονοείται και στις διονυσιακές λατρείες που λάμβαναν χώρα σε τοποθεσίες άγριας βλάστησης και ζωής, αλλά και στην ύπαρξη της θεότητας του Πανός που μοιράζεται παρόμοια στοιχεία σύγκλισης του άγριου και ανεπεξέργαστου φυσικού στοιχείου με το θείο και το ιερό μιας και ο Παν είναι θεός προερχόμενος από το Δωδεκάθεο, ως γιος του Ερμού. Στην πορεία ταυτίστηκε με την αρχαία ευρύτερη και καθολικότερη Θεά της Φύσης, υπεύθυνη για την ανάπτυξη της χλωρίδας, της πανίδας, την γονιμότητα γενικά, αλλά και για την προστασία της γέννησης παιδιών. Η ίδια ερευνήτρια υποστηρίζει ότι η Αρκαδία - ορεινή περιοχή της Πελοποννήσου - έχει υπάρξει κοιτίδα της λατρείας της Θεάς με πρόσφορα για την μελέτη της χαρακτηριστικά, μιας και πρόκειται για μια από τις λιγοστές περιοχές της αρχαίας Ελλάδας με εθνοπολιτιστική συνέχεια από τα προϊστορικά ως τα ύστερα ιστορικά χρόνια (Zolotnikova, 2017).

Περιγράφεται ποιητικά και γλαφυρά στην Οδύσσεια, σε μια παρομοίωσή της με την Ναυσικά από τον Όμηρο:

Πώς η τοξεύτρα η Άρτεμη στο όρη κατεβαίνει

ή στον πανύψηλο Ταῦγετο ή στον Ερύμανθο,

για να χαρεί με κάπρους και μ' ελάφια ωκύποδα·

βλέπει και χαίρεται βαθιά η Λητώ πως

υπερέχουν μέτωπο και κεφαλή της κόρης,

αναγνωρίζεται εύκολα σ' όλες ανάμεσα, κι ας

είναι όλες τους ωραίες·

(Οδ. 102-109, μετ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)¹

Ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* δίνει ανάλογα στοιχεία γι' αυτήν:

Όπως στους όχτους του Ευρώτα ή πάνω στις κορφές

του Κύνθου η Άρτεμη σέρνει τον χορό, και την ακολουθούν

χίλιες νεράιδες των βουνών από δω κι από κει

περικυκλώνοντάς την· εκείνη τη σαΐτοθήκη κρεμάει

στον ώμο και βαδίζοντας ξεπερνάει όλες τις θεές στο μπόι· της Λητώς την καρδιά πλημμυρίζει

κρυφή χαρά· τέτοια ήταν η Διδώ...

(Βιργ., Αιν. 1. 497-503, μετ. Θ.Δ. Τασόπουλος)

Στα κείμενα αναφέρεται η καταγωγή της θεάς με πατέρα τον Δία και μητέρα την σεβάσμια

---

¹ [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/gods/artemis/page_001.html?nav=true)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/gods/artemis/page_001.html?nav=true](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/gods/artemis/page_001.html?nav=true)

Λητώ, η εμφάνισή της, οι τόποι που κινείται καθώς είναι σε διαρκή κίνηση, τα όπλα της και οι συνοδοί της. Στην τέχνη απεικονίζεται πανέμορφη και νέα, *Καλλίστη* με χιτώνα κοντό, *Χιτώνη*, κρατώντας στο χέρι της το τόξο και με κρεμασμένη στην πλάτη της την φαρέτρα με τα θανατηφόρα βέλη.

Γεννήθηκε πρώτη με τον Απόλλωνα να ακολουθεί στο ιερό νησί της Δήλου, τον μόνο τόπο που δέχτηκε την γέννα της Λητούς εφόσον του υποσχέθηκε την σταθερότητα μιας και έως τότε ήταν μια περιπλανώμενη νήσος. Κάθε άλλος τόπος φοβόταν την οργή της Ήρας που κατεδίωκε την Θεά από ζήλια και θυμό. Η Άρτεμις βοήθησε τη μητέρα της στην γέννηση του Απόλλωνα και ανήκει στο δωδεκάθεο του Ολύμπου, λατρευόταν ως θεά του κυνηγιού, προστατίδα των βουνών και των δασών αλλά και της αγνότητας και των τοκετών. Είναι η αγαπημένη κόρη του πατέρα της και σε αυτόν βρίσκει καταφύγιο, παρηγοριά και προστασία όντας δαρμένη από την Ήρα, προσβεβλημένη και απεκδυμένη από τα όπλα της, με την Λητώ να μαζεύει τα τριγύρω σκορπισμένα βέλη και το τόξο της όπως περιγράφεται στην Ιλιάδα (Ιλ., Φ 479-544).

Ο Πausanίας αποδίδει την καταγωγή της κατά μία άλλη εκδοχή στην Δήμητρα - που και αυτή αναφέρεται ως *Μέλισσα*, όπως και η Άρτεμις αλλά και οι ιέρειες και των δύο θεαινών: «Ότι η Άρτεμη είναι θυγατέρα της Δήμητρας και όχι της Λητώς, που είναι και των Αιγυπτίων εκδοχή, το παρουσίασε πρώτος στους Έλληνες ο Αισχύλος, ο γιος του Ευφορίωνα» (8.37.3). Ο Αισχύλος στους *Επτά επί Θήβας* την αποκαλεί *Λατογένεια κούρα* (στ. 148), δηλαδή κόρη της Λητούς. Στον Ηρόδοτο διασώζεται μια αιγυπτιακή παράδοση (2.156), από την οποία ο ιστορικός συγγραφέας θεωρεί ότι επηρεάστηκε ο Αισχύλος, σύμφωνα με την οποία θέλει την Αρτέμιδα κόρη του Διόνυσου και της Ίσιδας και τη Λητώ τροφό των παιδιών, της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα, αφού αυτή τα έσωσε από τον Τυφώνα κρύβοντάς τα στη λεγόμενη *πλωτή νήσο*, σε μια λίμνη, «βαθιά και πλατιά», στο «Σεβεννυτικό στόμιο του Νείλου, δεξιά καθώς ανεβαίνουμε το ποτάμι». Στην θεολογία των Αιγυπτίων η Δήμητρα ισοδυναμεί με την Ίσιδα,

ο Απόλλωνας είναι ο Ώρος και η Άρτεμις αποκαλείται Βούβαστις. Στην ελληνική εκδοχή η Άρτεμις μετείχε της Γιγαντομαχίας και σκότωσε τον Αιγαίωνα και, με τη βοήθεια του Ηρακλή, τον Γρατίωνα, βοηθώντας έτσι στην εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του Δία².

4.2 Το Όνομά της Αρτέμιδος: ετυμολογία, προσωνύμια & ιδιότητες

Κάποιο φως στις ιδιότητες και στον χαρακτήρα της μπορεί να ρίξει κανείς μέσα από την ετυμολόγηση του ονόματός της, αλλά και κάποιων από τα επίθετα που τις αποδίδονται και αντανακλούν τις ιδιότητές της. Η ετυμολογία συνδέεται με το "έτυμων" που σημαίνει "αληθής" και συναντάται με την έννοια αυτή και στον Όμηρο, διευκολύνοντας έτσι και την αναζήτηση εννοιών που εμπεριέχονται στην γλώσσα. Υπό αυτήν την έννοια, η αναζήτηση της ετυμολογίας του ονόματός της αποδεικνύεται χρήσιμη, εφόσον εμπερικλείει όρους που παραπέμπουν ξεκάθαρα στον χαρακτήρα και τις ιδιότητες της Αρτέμιδος. Άλλωστε, όπως αναφέρεται στην Πενίδου (2009), και κατά την αντίληψη των Στωϊκών και του Πλάτωνα στον *Κρατύλο* (406 b 1-2) το σημαίνόμενο εμπεριέχεται στο σημαίνον και έτσι το κάθε όνομα μπορεί να είναι αποκαλυπτικό στην αναζήτηση μιας αλήθειας (9). Στον Rangos (1995) αναφέρεται ότι, σε αντίθεση με τα ξεκάθαρα από εννοιολογική άποψη ονόματα μικρότερων θεοτήτων, παρατηρείται η αδυναμία να εντυφώσει κανείς πλήρως γλωσσολογικά στα ονόματα των θεών και θεαινών που αναφέρονται σε σημαίνουσες, πρωταρχικές Οντότητες με παράδειγμα το όνομα του Διός "Ζευς", πράγμα που υποδηλώνει όχι μόνο μια πανάρχαια καταγωγή, αλλά και μια άλλου τύπου από την ετυμολογική αντίληψη για το όνομα και τις έννοιες στις οποίες αναφέρεται και εμπερικλείει αυτό, όπως η μυθολογική. Και το όνομά της Θεάς Αρτέμιδος εμπίπτει σε αυτές τις περιπτώσεις. Μάλιστα, η πολυωνυμία της που αφορά και τις ιδιότητές

---

² https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/gods/artemis/page_001.html?nav=true

της είναι θεϊκό δώρο του Διός και μόνον αυτή και ο Διόνυσος απολαμβάνουν αυτής της τιμής (178).

Το όνομα "Άρτεμις" θεωρείται ότι μπορεί να προέρχεται από το επίθετο «αρτεμής» που σημαίνει «σώος, ακέραιος, υγιής, άρτιος». Το επίθετο προέρχεται από τις λέξεις «άρτιος», δηλαδή τέλειος, πλήρης, αλλά και «τέμνω», δηλαδή "κόβω, τεμαχίζω" πιθανόν. Έχει αναγνωριστεί η ετυμολογική, αλλά και εννοιολογική του συγγένεια με την Ομηρική "αρετή" που είναι η τελειότητα στην σωματική δύναμη και ζωτικότητα, αλλά και στην ηθική. Η ζωτικότητα αυτή είναι συνυφασμένη, τόσο με την άγρια φύση, όσο και με την έννοια της παρθενικότητας ως προϋπόθεση για αναπαραγωγή. Προφανώς, η Θεά ενέχει την ιδιότητα της ολοκληρωμένης, της άρτιας, της τέλειας, της πλήρους που υπονοεί πνευματική και φυσική τελειότητα και πληρότητα. Ο Cambell (1990) στην μελέτη του για την μυθολογία αναφέρεται στο όνομα της Αρτέμιδος ως ένα από τα ονόματα της Μεγάλης Μητέρας Θεάς, η οποία, σύμφωνα με την επεξήγησή του, εκλαμβάνεται στους αρχαίους πολιτισμούς ως Μητέρα της κοσμικής διαδικασίας, είτε σε μακροκοσμικό είτε σε μικροκοσμικό επίπεδο που αργότερα αγνοήθηκε από μια πιο πατριαρχικά δομημένη θρησκεία (56). Για την διάχυτη ιστορικά λατρεία και θεώρηση της Αρτέμιδος ως Μητέρας Θεάς με μεταφορά όλων των μυκηναϊκών στοιχείων της Ρέας, της Δήμητρας και της Περσεφόνης, αλλά και της φρυγικής Κυβέλης στο πρόσωπό της, κάνει λόγο διεξοδικά και η Ionescu (2016: 4)

Η αναζήτηση της αποκάλυψης της φύσης της, αλλά και υπονοιών που την συνδέουν με την φύση και την άγρια ζωή μπορεί να οδηγήσει σε πλήθος απόπειρες να ετυμολογήσουμε περαιτέρω το όνομά της. Συγκεκριμένα, η μελέτη της Πενίδου (2009) περιέχει μια σειρά από αυτές. Αναφέρει ότι το όνομα. Ίσως, προέρχεται από την λέξη άρτάω, δηλαδή "στερεώνω, προσαρμόζω", ή από το "άρδω", δηλαδή "ποτίζω", "τρέφω", μια άμεση αντανάκλαση της ιδιότητά της ως τροφού και γονιμοποιού δύναμης. Άλλοι συνδέουν το όνομα με την λέξη

ἄρτος, δευτερεύουσα μορφή του τύπου ἄρκτος, δηλαδή ‘αρκούδα’. Με το ζώο αυτό σχετίζεται στενότερα, με παράδειγμα την σχέση της με την Καλλιστώ και την Αταλάντη, οι μύθοι των οποίων συνδέονται στενά με το ζώο, αλλά και από την λατρεία της στην Βραυρώνα και την Μουνυχία. Ανάλογη σχέση υπάρχει και με τις λέξεις “ἄηρ” και “τέμνω”, συνδέοντας την με τον αέρα και την Σελήνη. Η Άρτεμις ελευθερώνει ή συγκρατεί τους ανέμους με παράδειγμα την συγκράτηση των ανέμων στην Αυλίδα. Έχει προταθεί και η ετυμολόγηση του ονόματος από το επιτατικό πρόθεμα “αρι- “ και τη λέξη “Θέμις”, αλλά και με το όνομα και μύθο της Αρεθούσας, ως ακόλουθό της (10).

Τα διάφορα επίθετα που της αποδίδονται μαρτυρούν τις υποστάσεις της και τις ιδιότητές της καθώς και τις σχέσεις της με άλλα μυθικά πρόσωπα ή θεούς. Βλέπουμε από τις ονομασίες της ότι η ιδιότητά της ως υπεύθυνη και προστάτιδα του συνόλου του φυσικού περιβάλλοντος υπερτερεί:

Είναι η *Πότνια θηρών*, η *Ελαφηβόλος*, η *Ταυροπόλος* (που λατρεύεται στην Ταυρίδα (εξ ου και η *Ιφιγένεια ἐν Ταύροις* του Ευριπίδη, ή η θηρεύουσα ταύρους ή εκείνη που οδηγεί όχημα συρόμενο από ζευγάρι ταύρων). Επίσης, ονομάζεται λόγω της αμφιέσής της *Χιτώνη*, δηλαδή εκείνη που ενδύεται τον δωρικό χιτώνα κατά την κυνηγετική δραστηριότητα. Αναφέρεται και ως *Αγραία* και *Αγροτέρη* (=κυνηγός), *Κυνηγέτις*, *Κεδρεάτιδα* (στον Ορχομενό), *Καρνάτιδα* (στις Καρυές της Λακωνίας), *Ορθία* (σε Λακωνία και Αρκαδία), *Λυγοδέσμα* (τυλιγμένη από λύγες, ένα φυτό που έμοιαζε με ιτιά). Επίσης, αποκαλείται *Αλφειαία* και *Αλφειούσα*, σχετιζόμενη με τον ποταμό Αλφειό, *Ιοχέαιρα* (δηλαδή ή χέουσα, εκτοξεύουσα βέλη), *Τοξία*, *Εκαέργα* και *Εκατηβόλος* (έκας σημαίνει μακράν, μακριά), *Δαφνία*, *Πυθία*, *Δελφινία*, (προφανώς σχετιζόμενη με τον Απόλλωνα και τους Δελφούς), *Χρυσηλάκατος* (εκείνη με τα χρυσά βέλη), *Κορυθαλία* (με την δάφνη έστεμμένη· ταυτίζεται και με την εἰρεσιώνη, κλαδί ελιάς ή δάφνης που το κρεμούσαν πάνω από την πόρτα του σπιτιού μέχρι το επόμενο έτος. Άλλα ονόματά της

είναι *Αγνή, Καλλίστη, Κουροτρόφος, Λοχεία ή Λεχώ, Σώτειρα, Ηγεμόνη/Ηγουμένη, Αγοραία, Βουλαία, Αριστοβούλη, Επιπυργιδία*. Επίσης, *Σελασφόρος* και *Αμφίπυρος* (η φέρουσα πυρσούς) και πάλι σε συνάφεια με τον Απόλλωνα και με αναφορά στο πνευματικό φως που και οι δύο θεοί φέρνουν ή αντιπροσωπεύουν μέσα από τα φυσικά σώματα του ήλιου και την σελήνης αντίστοιχα, στην εναλλαγή ημέρας και νύχτας αλλά και στην συμπερίληψη του ευρύτερου σύμπαντος ως φυσικού κόσμου στον οποίο είναι υπεύθυνη και προστάτιδα η Άρτεμις. Κάποια επίθετα προέρχονται από τους τόπους κίνησής της αλλά και λατρείας της σε άγριο, φυσικό περιβάλλον, μακριά από το ανθρωπογενές, όπως κορυφές, πηγές, λίμνες και ποτάμια. Έτσι, ονομάζεται και *Ακρία, Θερμία, Ιμβρασία, Λιμναία, Λιμνάτιδα, Ορτυγία, Ποταμία, Παραλία*, κτλ.).

Την επωνυμία της ως *Άρτεμις Μέλισσα* - «Σελήνην τε οὔσαν γενέσεως προστάτιδα Μέλισσαν ἐκάλουν», δηλαδή “και την Σελήνη που προστατεύει την γέννηση αποκαλούσαν Μέλισσα” αναφέρει ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος στο αλληγορικό του έργο του *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρον* (18.7-8). Οι ιέρειες στους Δελφούς (Πίνδ., Π. 4.60), αποκαλούνται *Μέλισσαι*, όπως και οι ιέρειες της Δήμητρας και της Κυβέλης. Ο Πορφύριος στο προαναφερόμενο έργο κάνει εκτενή λόγο στον συμβολισμό της μέλισσας και του μελιού και την σύνδεσή του με τις ψυχές- νύμφες εκείνες που είναι δίκαιες και νηφάλιες και επιθυμούν να ξαναγεννιούνται, όπως το έντομο της μέλισσας είναι δίκαιο, νηφάλιο και επιθυμεί την επιστροφή, ενώ το συνδέει με τις Ναϊάδες, τις νύμφες του υγρού στοιχείου στην φύση. Οι αναφορές αυτές του Πορφύριου φανερώνουν την σύνδεση του υγρού στοιχείου με τον δημιουργημένο κόσμο, την γένεσιν και εύλογα μας θυμίζουν την αρμοδιότητα της Αρτέμιδος τόσο στο υγρό στοιχείο με τις Ναϊάδες που την συνοδεύουν σε λίμνες, ποτάμια και πηγές, αλλά και την ιδιότητά της ως προστάτιδα τόσο των γεννήσεων αλλά και της κοσμικής γέννησις, δηλαδή την είσοδο και έξοδο των ψυχών στην σφαίρα της ζωής και του θανάτου

στην οποία θα δούμε παρακάτω ότι και εκεί θεωρείτο ότι προΐσταται, θεωρούμενη και *Άγγελος του Θανάτου*. Στο ίδιο σημείο ο Πορφύριος αναφέρει το μέλι και ως σύμβολο θανάτου με το οποίο γίνονται σπονδές στο θάνατο που ομοιάζει στην γλυκύτητά του, ενώ η ζωή είναι πικρή και σκληρή (σ.79). Νωρίτερα στο ίδιο έργο (σ. 75) κάνει αναφορά στο μέλι ως σύμβολο ηδονής μέσω της οποίας γίνεται η κάθοδος στον κόσμο της γέννησης και συμβολίζει τις νύμφες των υδάτων, επειδή τα ύδατα, στα οποία αυτές προΐστανται, είναι αμόλυντα και αγνά, έχουν καθαρτήριοις ιδιότητες και συμβάλλουν στην γένεση. Κάτι τέτοιο, η πρωταρχικότητα των υδάτων για την ζωή φιλοσοφικά υποστηρίχτηκε πρώτα από τον Θαλή. Ως αγνή και αμόλυντη θεωρείται και η Άρτεμις. Στην Έφεσο, στις δύο όψεις νομισμάτων (4ος αι. π.Χ.), όπου έδραζε μεγάλης εμβέλειας λατρεία της και βρισκόταν και ο ναός της παριστάνονταν ελάφι και μέλισσα, ενώ υπάρχουν και αναπαραστάσεις της θεάς ως μέλισσα που είναι ένα από τα ιερά είδη της μαζί με το ελάφι, την άρκτο και την αίγα.

4.3 Η Αγνή Θεά

Μια προσεκτική ματιά στις ιδιότητες που τις αποδίδονται ως "αγνή" και "άρτια" μπορεί να μας πει πολλά για τις αντιλήψεις που διέπουν την αρχαία ελληνική σκέψη και κοινωνία για το θήλειο στοιχείο, αλλά και για την φύση που αυτό εκπροσωπεί. Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό μπορεί να μην περιλαμβάνει μόνο τον γήινο κόσμο αλλά το σύνολο της δημιουργίας, όπως υπονοεί ο Cambell (1990, 56). Η ετυμολόγηση της λέξης "αγνή", εκτός από την πνευματική και σωματική καθαρότητα στην οποία παραπέμπει, σημαίνει και "ιερή" σύμφωνα με το ετυμολογικό λεξικό του Μαντουλίδη (2009, 32). Η ιδιότητα, δε, της αγνότητας εμφανίζεται ως εξέχουσα για όλες τις Θεές, οι οποίες έχαιραν πάντα μεγάλου σεβασμού: η Ήρα ανακτά την παρθενία της μετά από κάθε ερωτικό σμίξιμο με τον Δία, παραμένοντας έτσι πάντα αγνή. Η Αθηνά, επίσης, ως άσπιλη δεν επιλέγει την ερωτική συναναστροφή με θεούς ή με ανθρώπους. Η Εστία, αρχέγονη θεά, μεγαλύτερη αδελφή του Δία και ιδιαίτερα σεβάσμια, η κατ' εξοχήν

αγνή θεά χαίρει τεράστιου σεβασμού όλων των Θεών και των ανθρώπων.

Διεκδικεί και έχει έναν ναό σε κάθε οικεία που την υμνεί μέσα από την αέναη συντήρηση του άσβεστου πυρός, για το οποίο είναι υπεύθυνη η γυναίκα - μητέρα της οικίας και το οποίο αποτελεί αντανάκλαση του θείου, πνευματικού πυρός, υπαρκτού με την ίδια μορφή σε όλες τις θεολογίες και φιλοσοφίες όλων των πολιτισμών και ταυτιζόμενου από τον Πλάτωνα με την ουσία των πραγμάτων στο έργο του *Κρατύλος*. Ακόμα και η Αφροδίτη, αρχέγονη Θεά, παντοδύναμη προστάτρια και σύμβολο της ερωτικής, συνενωτικής δύναμης έχει την εκδοχή της ως Ουρανία Αφροδίτη. Πρόκειται για την "αμήτωρ" Κόρη του Ουρανού που γεννήθηκε από την ένωση του σπέρματός του με την θάλασσα και είναι εκείνη που οδηγεί στον θείο έρωτα, την ένωση με το Όλον και την πνευματική τελειότητα και ομορφιά.

Αυτές οι ιδιότητες, κατά την μελέτη της Ionescu (2016), έχουν περάσει στην χριστιανική έκφραση της Παρθένου Μαρίας, η οποία προωθήθηκε στην Έφεσο αντικαθιστώντας προσεκτικά εκείνη της Αρτέμιδος και προσδίδοντας στην Μαρία την ιδιότητα της Θεοτόκου με έμφαση στο θεϊκό της χαρακτήρα ως Κυρία των Ουρανών. Η διαχρονικότητα αυτή δεν μπορεί παρά να υπογραμμίζει εμφανώς την σημαντικότητα της Αρτέμιδος ως Θεάς και του στοιχείου του σεβασμού προ την Φύση - Μητέρα - Θεά και κατ' επέκτασιν προς το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο αναγνωρίζεται ιερότητα, ανάγκη σεβασμού και άμεση σύνδεση με το θείο στοιχείο. Είναι αξιοσημείωτο ότι το σύνολο της δημιουργίας - και όχι μόνο το φυσικό περιβάλλον με τον ορισμό που του δίνουμε σήμερα - συμπεριλαμβάνεται στην ευθύνη των Θεαινών. Κάτι που προφανώς εκλείπει σε ύστερους πολιτισμούς, συμπεριλαμβανομένου και του δικού μας, με τις γνωστές δυσμενέστατες περιβαλλοντικές συνέπειες και την εναγόνια και επιβεβλημένη πλέον ανάγκη για αλλαγή.

Παρά την φαινομενική άρνηση γενετήσιων σχέσεων, οι Θεές αυτές έχουν πάντα ως χαρακτηριστικό τους την γέννα ενός παιδιού, που αντιπροσωπεύει το φωτεινό πνευματικό

στοιχείο σε όλη την τελειότητά του, όπως η βοήθεια της Αρτέμιδος για να γεννηθεί ο Απόλλων, ή η παρθενογένεση του Χριστού από την Παναγία Θεοτόκο. Η ίδια η Άρτεμις γεννιέται δίχως πόνους από την Λητώ και είναι η θεά που διευκολύνει τις ωδίνες ως Ειλειθυία, κόρη της Ήρας και του Διός. Με άλλα λόγια, το ερωτικό στοιχείο της ζωής που αποτελεί δυνατή και βασική λειτουργία της φύσης για την διαρκή ανανέωσή της, μέσα από ένα ενστικτώδες πεδίο πάντα προστατεύεται από θηλυκές οντότητες - μητέρες, όντας άμεσα συνυφασμένο με την ίδια την φύση και το περιβάλλον, τόσο εννοιολογικά όσο και μέσω των συμβόλων. Οι μητέρες θεές, όλες άρτιες και τέλειες προστατεύουν όλα τα στοιχεία που οδηγούν σε γέννα φυσική ή πνευματική, φροντίζοντας για την αέναη διαιώνιση της ζωής που λαμβάνει χώρα ανεμπόδιστα σε ένα άγριο φυσικό περιβάλλον.

Είναι, δε προφανές ότι αυτή η θήλεια ιδιότητα της φύσης αναγνωριζόταν όχι απλά ως θεϊκή, εφόσον αντιπροσωπευόταν από θεές, αλλά ήταν και αντικείμενο μεγάλου σεβασμού. Η θεά αντιμετωπίζεται ως ανώτερη και από το άρρεν θεϊκό στοιχείο, εφόσον γεννά, αναγεννά και συντηρεί. Και μέσα από την διαρκή της ανανέωση μέσα από τους κύκλους της ζωής και του θανάτου παραμένει πάντα νέα και αθάνατη. Υπήρχαν αυστηρότερες ποινές για την προσβολή μιας θεάς, εν συγκρίσει με τους άρρενες θεούς, έστω και αν το άρρεν κυριαρχεί και κυβερνά στην ιεραρχία των Ολύμπιων. Στο σημείο αυτό αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση της Ionescu (2016) για το θέμα της παρθενικότητας: αναφέρεται στην μεταφορά από τον Πausanias του θρύλου σύμφωνα με τον οποίο ο θεός Αγδίστης (εφάμιλλος του Διός) αφαιρεί τα άρρενα γεννητικά του όργανα και γίνεται μια θήλεια θεά Κυβέλη. Η ερευνήτρια θεωρεί ότι ενδεχομένως η Άρτεμις - Κυβέλη να ενσαρκώνει αρρενόθηλες ιδιότητες και έτσι, να είναι μια πλήρως παρθενογεννητική θεότητα, πράγμα που εξηγεί την διαρκή αναφορά της Εφεσίας Αρτέμιδος ως βασίλισσας και την κυριαρχία της στο Πάνθεον της Εφέσου (4). Η παρθενογένεση, άλλωστε, συνηθίζεται στις διηγήσεις από την αρχαία εποχή και υπονοεί την

μη - ανάγκη διασταύρωσης με το άρρεν σωματικά, εφόσον το εμπεριέχει ήδη πνευματικά. Στον χαρακτηρισμό, λοιπόν, της "παρθένου" και της "αγνής" υπονοείται όχι η έλλειψη ή η άρνηση ή υποτίμηση του άρρενος, αλλά η ήδη ολοκληρωμένη της φύση που το εμπεριέχει και, άρα, δεν το χρειάζεται. Έτσι, οι ιδιότητες της "Παρθένου" και της "Μητέρας" συγκλίνουν χωρίς να έρχονται σε καμία αντίθεση μεταξύ τους. Αυτή η ιδιότητα αποδίδεται και στην φύση, το φυσικό περιβάλλον που προστατεύει και συμβολίζει η Θεά: η φύση στο σύνολό της ενσωματώνει μια τελειότητα, είναι άρτια, άξια σεβασμού, ιεροποίησης και συντήρησης. Και οι παραβάτες αυτής της αντίληψης θα τύχουν αυστηρής τιμωρίας, καθώς διαταράσσουν την θεία τάξη στην οποία μετέχει και το φυσικό περιβάλλον, όπως διαφαίνεται από τις σχετικές μυθολογικές διηγήσεις, αλλά και από τις συγκεκριμένες φιλοσοφικές τοποθετήσεις και επεξηγήσεις των Στωϊκών και των Νεοπλατωνικών.

Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τις θετικές κοινωνικές αντανakλάσεις τέτοιων αντιλήψεων για την γυναίκα και το περιβάλλον και, φυσικά, για την προστασία κάθε ζωής. Η Άρτεμις ως παρθένος θεά που υπονοεί την εσωτερική, πνευματική τελείωση και αγνότητά της έχει άμεση αναφορά και στην σωματική αγνότητα, μια κυρίαρχη ιδιότητά της που προηγείται και ηλικιακά της σεξουαλικής αφύπνισης του ατόμου, καθώς οι ακόλουθές της είναι εννιάχρονα κορίτσια, οι μικρές "άρκτοι" (Κερρένυϊ, 2006: 143), όπως αναφέρει και ο Καλλίμαχος στον αντίστοιχο ύμνο του. Μια τέτοια αγνότητα εμπεριέχεται στην παιδική ακόμα αθωότητα, ένα στάδιο της ζωής κατά το οποίο κυριαρχεί το φυσικό στοιχείο, πριν την εμφάνιση της σεξουαλικότητας ή την ανάδυση του Εγώ. Η λέξη "αγροτέρα" ή "άγρια", επίσης προσωνύμιο της Αρτέμιδος, σημαίνει το φυσικό, εκείνο που είναι στους αγρούς, μακριά από την πόλη και τις κοινωνικές συμβάσεις. Εκεί κυριαρχεί το ενστικτώδες στοιχείο, ανέγγιχτο από τον πολιτισμό και από την ατέλεια της ανθρώπινης σκέψης και δράσης, αλλά παράλληλα και το ανέγγιχτο πνευματικό στοιχείο. Η απομόνωση από τον πολιτισμό με σκοπό την επαφή με

το αγνό πνευματικό στοιχείο της φύσης συναντάται πάντα σε θρησκείες και λατρείες, από τους σαμάνους ως και τους χριστιανούς ερημίτες, τους μοναχούς, κλπ.

Μια διονυσιακής υφής ιδιότητα αγγίζεται και υπονοείται εδώ, εφόσον η αγριότητα παραπέμπει στο απόλυτα φυσικό και συνδέεται με την θηλυκότητα. Η θηλυκότητα υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένη με το άγριο στοιχείο μιας και έχει άμεση επαφή και εξάρτηση από το σώμα και τις αλλαγές του, πολύ περισσότερο από το άρρεν: η έμμηνος ρύση, η μηνιαία απώλεια και θέα του αίματος, οι διαρκείς ορμονικές μεταβολές που καθορίζουν όλες τις ψυχοσωματικές λειτουργίες της γυναίκας και υπακούουν στον σεληνιακό κύκλο, στοιχεία επίσης συνδεδεμένα με την λατρεία της Αρτέμιδος, η εγκυμοσύνη και η γέννα. Η γυναίκα διαρκώς διέπεται και εκφράζει φυσικές λειτουργίες. Στις διονυσιακές λατρείες η γυναίκα κυριαρχεί. Οι ακόλουθοι του Διονύσου είναι αποκλειστικά σχεδόν γυναίκες που παραδίδονται πλήρως στο ενστικτώδες στοιχείο κατά τις διονυσιακές τελετές με σκοπό την ελευθεριότητα, την εκτόνωση των παθών, αλλά ταυτόχρονα και την εξύμνηση του θείου: έτσι, το ανώτατο θείο στοιχείο και το κατώτατο ενστικτώδες εμπεριέχουν το ένα το άλλο και συναντώνται στο άγριο φυσικό περιβάλλον.

Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση του Rangos (1995) ότι για την Θεά η αγνότητα είναι μια κατάσταση η οποία ενδυναμώνει την αναπαραγωγική δύναμη. Για το λόγο αυτό, η παρθενικότητα είναι το προαπαιτούμενο της αναπαραγωγής (64). Η παρατήρησή του αυτή ρίχνει άπλετο φως στην σύνδεση των δύο φαινομενικά ασύνδετων ιδιοτήτων της Θεάς. Ο ίδιος ερευνητής συνεχίζει επισημαίνοντας την άρρηκτη σχέση του Διονύσου και της Αρτέμιδας: μια όψη της αγριότητας πάντα εισβάλλει στην φυσική αναπαραγωγή και είναι σε αυτό ακριβώς το σημείο που ο Διόνυσος και η Άρτεμις συναντώνται (σ.87). Οπότε, η άμεση σχέση της με την οργανική, αναγεννητική και δυναμική κατάσταση της φύσης και το άγριο στοιχείο που τα εμπεριέχει αυτά είναι εμφανής. Παράλληλα δεν πρέπει να ξεχνάμε και την ζωομορφική αντίληψη του θείου που αντικατοπτρίζεται στο σύνολο της αρχαιοελληνικής θρησκευτικής

αντίληψης με ζώα εκπροσώπους της άγριας φύσης και του ενστικτώδους πεδίου της φύσης να συνοδεύουν σταθερά τους Θεούς και να ιεροποιούνται φανερά ή να παίρνουν οι Θεοί τις δικές τους όψεις και να λατρεύονται εξίσου. Η Άρτεμις - Άρκτος είναι απλά ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης που συμβολικά παραπέμπει στην αναγνώριση στο σύνολο του ζωικού βασιλείου και στην άγρια φύση την θεότητα και σηματοδοτεί την σύγκλιση φαινομενικά αταίριαστων εννοιών, όπως η αγνότητα, η αγριότητα, η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή. Όλα εμπεριέχουν το ένα το άλλο, προκύπτουν το ένα από το άλλο και στηρίζουν απαρέγκλιτα το ένα το άλλο αναδεικνύοντας την αρμονία. Δεν ήταν λοιπόν περίεργο που εξασφαλίστηκε η προστασία της φύσης και του φυσικού περιβάλλοντος μέσα από μια τέτοια εσωτερική στάση που απ' ό,τι φαίνεται ήταν κυρίαρχη και είχε πολλές ευεργετικές διαστάσεις για το άτομο και την ευρύτερη κοινωνία. Οι λεγόμενες θηριομορφικές αναπαραστάσεις των Θεών - που αργότερα αντικαταστάθηκαν από την λειτουργία των ζώων ως συμβόλων, υπαγόρευαν και την τιμωρία όσων τα σκότωναν, κάτι που προκαλούσε το μένος του αντίστοιχου θεού: η θανάτωση μιας άρκτου ή το κυνήγι της ιεράς ελάφου από τον Αγαμέμνονα στην Αυλίδα, κλπ. Οι αρχαίοι έβλεπαν, λοιπόν, το θείο μέσα στην ίδια την φύση και μάλιστα στις πιο ζώωδεις και ενστικτώδεις λειτουργίες της. Αργότερα, η επικράτηση του δυϊσμού μέσα από έναν αυστηρό διαχωρισμό πνεύματος- σώματος που έδινε ανώτερη φύση στο πνεύμα και κατώτερη φύση στην ύλη με τον χριστιανισμό, οδήγησε στην συνειδησιακή απώλεια των στοιχείων αυτών από τον δυτικό πολιτισμό.

Η θέαση του Rangos (1995) αφορά την ταύτιση της δύναμης, φυσικής και πνευματικής, η οποία αντιπροσωπεύεται από την Θεά με το δυναμικό στοιχείο στην φύση. Αυτό είναι προαπαιτούμενο για οποιαδήποτε δυναμική, αναπαραγωγική εκδήλωση στην φύση και στο περιβάλλον. Πρόκειται για το αγνό εκείνο στοιχείο που είναι απαραίτητο για οποιαδήποτε μεταμορφωτική και μεταστοιχειωτική διαδικασία. Ιδωμένη αλλιώς πρόκειται για μια

πνευματικότητα του σώματος και κατ' επέκτασιν του φυσικού πεδίου (182).

Ίσως η πιο διαφωτιστική παρατήρηση σχετικά με την ιδιότητα της αγνότητας - πέραν της ταύτισής της με την σεξουαλική αποχή - να είναι η αναφορά της ως μία καθαρά πνευματική ιδιότητα που συνδέεται άμεσα με την άγρια φύση (Rangos, 1995). Σύμφωνα με αυτήν η Θεά έχει μια καθαρά ουράνια ύπαρξη και δύναμη, χωρίς καμία ανάμιξη με το γήινο στοιχείο, το οποίο βρίσκεται πάντα κοντά στο θάνατο και την φθορά. Η Άρτεμις είναι τελείως αποσπασμένη από όλα αυτά, αντιπροσωπεύοντας την αγνή πνευματική δύναμη που διέπει τη ζωή και το θάνατο, πράγμα που φαίνεται και στην προσωινμία και ιδιότητά της ως *Άγγελος*. Την ίδια στιγμή βρίσκεται πέρα από αυτές τις δύο εκδηλώσεις της ύπαρξης του γίνεσθαι, αντιπροσωπεύοντας ένα αμιγές πνευματικό πεδίο που δεν διέπεται από τον δυαδισμό της ύπαρξης. Γι' αυτό και σε όλο το Ομηρικό έργο είναι η μοναδική που αποκαλείται "αγνή" - στην Οδύσσεια (VI, 162-169) - και θεωρείται ως η πιο όμορφη από τις Θεές. Δεν προκαλεί τον έρωτα, αλλά το λεγόμενο "σέβας" ως συναίσθημα, λόγω της απόλυτης δύναμης και ιερότητάς της (166-167). Αξιοσημείωτη είναι και η παρατήρηση του Rangos (1995) ότι η λέξη "αγνός" σχετίστηκε με την σεξουαλική αγνότητα σε συγγραφείς μετά τον Όμηρο. Μέχρι τότε, η λέξη σήμαινε την "ιερή ιδιότητα της αμόλυντης ακεραιότητας" (168), ενώ ο W. Otto φρονεί, όπως αναφέρεται στον Rangos (1995, 168) ότι υποδηλώνει την "απομακρυσμένη αγριότητα" (168). Επίσης, υπάρχει μια πρόταση του για συσχετισμό της λέξης παρθένου με το "πίμπρημι", το οποίο σημαίνει "βάζω φωτιά" (Deroy, όπως αναφέρει ο Rangos (1995) και σχετίζεται, άρα, με την ιερή έννοια του πυρός, της αμιγούς, δηλαδή, πνευματικής ουσίας που αφορά και την θεά Εστία, ή την καθαρή διάνοια και ανώτερη πνευματική νόηση, τον Νου - μια έννοια πλήρως αμετάφραστη σε οποιαδήποτε γλώσσα - που αντιπροσωπεύει η θεά Αθηνά. Θεές εξίσου κυρίαρχες, σεβαστές και, επίσης, παρθένες, αδύνατον να επηρεαστούν από την ερωτική, συνενωτική δύναμη της Αφροδίτης η οποία προϋποθέτει τον κόσμο των αντιθέτων. Η ύπαρξή

τους υπερβαίνει τα αντίθετα που έλκονται στον κόσμο. Πρόκειται για απόλυτες δυνάμεις (169). Θα μπορούσε, επίσης, να ειπωθεί ότι συμβολίζουν ιδιότητες που συνδέονται με σφαίρες “παρθενικές”, δηλαδή μη- κατακτημένες από τον άνθρωπο: τα υψηλά νοητικά πεδία για την Αθηνά, το άσβεστο πνευματικό πυρ για την Εστία, την ιερότητα για την Αρτέμιδα.

Η σύνδεση της πνευματικότητας, της παρθενικότητας, της αγνότητας, της ιερότητας και του άγριου, ανεπεξέργαστου στοιχείου της φύσης είναι πολύ ενδιαφέρουσα και εντυπωσιακή. Κατά τον Rangos (1995), η Άρτεμις είναι η Άγρια Φύση και η παρθενικότητα της είναι η ανθρωπομορφική αναπαράσταση της αγριότητάς της φύσης. Η άρνηση της καθυπόταξης στον γάμο σηματοδοτεί την άρνηση ανάμειξης με άλλα στοιχεία του γίνεσθαι κόσμου (170). Τα ανθρωπομορφικά στοιχεία αναπαράστασης των θεών και οι ιδιότητες που τους αποδίδονται – όπως αναφέρει ο Rangos (1995) και όπως έχει ήδη εξηγηθεί από τους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους - ακολουθούν την αρχή της ομοιότητας ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα που ξεκινούν από το αμιγές θεϊκό πεδίο και φτάνουν ως το ανθρώπινο. Αυτό είναι αναγκαστικά ιεραρχικά κατώτερο του θεϊκού και μόνο ατελώς μπορεί να αντικατοπτρίσει ορισμένα στοιχεία του θεϊκού με τρόπο περιορισμένο. Έτσι, η πνευματική αγνότητα στην φύση φέρεται να είναι η ανόθευτη αγριότητα και η παρθενικότητα στο ανθρώπινο αντίστοιχό της.

Στον *Καλλιμάχεια* Ύμνο προς τιμήν της αναφέρεται ότι η θεά σπάνια επισκέπτεται την πόλη οπότε υπάρχει και μια σαφής αντιπαράθεση ανάμεσα στην φύση και στην πόλη, την εναρμόνιση με την φύση ή την αστική ζωή, μια αντίθεση ανάμεσα στο φυσικό και πολιτισμικό στοιχείο, ανθρωπογενές στοιχείο, αλλά και το διονυσιακό προς το οποίο συγγενεύει η Άρτεμις στην λατρεία και το Απολλώνειο προς το οποίο, επίσης, συγγενεύει ως αδελφή του Απόλλωνα. Και ο Rangos (1995) καταλήγει ότι "η παρθενικότητα της Αρτέμιδος δεν πρέπει να ιδωθεί όπως το αντίστοιχο ανθρώπινο στοιχείο της παρθενικότητας, αλλά ως μια ένδειξη της ανεξαρτησίας της φύσης και ως ένα χαρακτηριστικό της Άγριας Κυρίας της ανεξαρτησίας της

Φύσης, ..." (171).

Το χαρακτηριστικό της παρθενικής αγνότητας αναφέρεται ως ένα θεϊκό προνόμιο που κερδίζει την πατρική αναγνώριση και χαρά του Δία, καθώς η Άρτεμις του το ζητά στον *Καλλιμάχεια* Ύμνο. Ο Rangos (1995) θεωρεί ότι η αγνότητα φαίνεται να ήταν μια κατάσταση όχι μόνο του σώματος αλλά και της ψυχής στην αρχαία Ελλάδα. Επρόκειτο όχι για την έλλειψη της σεξουαλικής εμπειρίας αλλά για την "φυσική" κατάσταση που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη αυτής της εμπειρίας. Η κοινωνική διάσταση που έφερε η λέξη ήταν διαφορετική από την βιολογική. Η παρθένος ήταν η ελεύθερη, ανύπανδρη γυναίκα. Ο όρος χρησιμοποιούταν και για μια γυναίκα ανύπανδρη με παιδί και αναφέρεται στον Όμηρο όπου πάντα ο πατέρας είναι κάποιος Θεός και η γέννηση αναφέρεται ως παρθενογένεση. Έχει φανεί ότι κάποια άλλη έννοια, άγνωστη σε εμάς, συνόδευε κατά την αρχαιότητα τις φαινομενικά αντιφατικές έννοιες της παρθένου και της μητέρας που, όμως, συνυπήρχαν στις θεές. Η Αθηνά, αν και παρθένος αναφέρεται ως Μητέρα, ενώ η Ήρα που λατρεύεται ως Μητέρα ανακτά την παρθενικότητά της λουόμενη στην πηγή της Κανάθου. Ωστόσο, οι μελετητές αναγνωρίζουν μια μυστικιστική έννοια σε αυτό το γεγονός (177). Ενδεχομένως, όμως, με τον τρόπο αυτό να γίνεται αναφορά στην μητρότητα ως πνευματική κατάσταση, συνδεδεμένη με την φροντίδα, την συντήρηση, την πνευματική κυοφορία ιδεών, την στήριξη κλπ., μια ευρύτερη μητρότητα, δηλαδή και όχι την βιολογική απόκτηση ενός παιδιού.

Κατά τον Rangos (2000) στην μελέτη του *Proclus on Artemis: On the Relevance of Neoplatonism to the modern study of ancient religion* αναφέρει ότι "ο Νεοπλατωνισμός, με τον Πρόκλο να αποτελεί μια σημαίνουσα φιλοσοφική μορφή του, όταν μελετάται με προσοχή και σχολαστικότητα μπορεί να βοηθήσει να αντιληφθούμε την φύση και τις λειτουργίες των αρχαίων θεών" (50). Συνεχίζει λέγοντας ότι κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει καθώς ο νεοπλατωνισμός θεωρήθηκε άσχετος όσον αφορά κάτι τέτοιο, κάτι που τα σχόλια του Dodds άρχισαν να ανατρέπουν. Ως εμπόδιο εξέτασης του θέματος στέκεται η σύγχρονή μας αντίληψη για τον

Θεό ως κάτι χωριστό από την δημιουργία σε αντίθεση με τους Έλληνες που έδιναν τον όρο θεότητα σε απόλυτες ενέργειες και δυνάμεις ανεξάρτητα με τον αντικατοπτρισμό τους στο αντικειμενικό κόσμο ή σε κάποια γεγονότα κλπ. Έδιναν υπόσταση σε υπερβατικές ή φυσικές έννοιες με έναν τρόπο που είναι εκτός της δική μας ανάλογης αντίληψης για το θείο και κάτι τέτοιο ήταν ήδη εδραιωμένο σε πολύ αρχαία κείμενα όπως του Ομήρου ή του Ησιόδου. Ο Πρόκλος στην Πλατωνική του Θεολογία το διατυπώνει αυτό λέγοντας:

"Άπαντες μεν ουν , όπερ έφην , τας πρωτίστας αρχάς των όντων και αυταρκεστάτας θεούς αποκαλούσι και θεολογίαν την τούτων επιστήμην." 13.7.9 (σελ. 94).

Ο Rangos (2000) αναφέρει ότι κατά τον Πρόκλο και την Πλατωνική Θεολογία η Άρτεμις είναι θεά γιατί αποτελεί μια αιτία και αναφέρεται εκτενώς και ιδιαίτερα επεξηγηματικά στις φιλοσοφικές έννοιες και διαστάσεις αλλά και στις ιεραρχικές σχέσεις με άλλες θεές και θεούς, δηλαδή εκθέτει τον αλληλοσυσχετισμό δυνάμεων μέσα στο κοσμικό γίγνεσθαι. Σύμφωνα με αυτόν η Άρτεμις είναι μέρος μια πνευματικής τριάδας στην οποία αυτή είναι η πρώτη αρχή, με δεύτερη αρχή την Κόρη- Περσεφόνη και τρίτη αρχή την Αθηνά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο στο πρόσωπο της Αρτέμιδος συγκλίνουν πολλές και διαφορετικές ιδιότητες που όλες δικαιολογούν την ταύτισή της με την άγρια φύση, την αγνότητα, την Σελήνη και το Φως κ.α. (σ. 54-56), όπως συμβαίνει με τον αδελφό της Απόλλωνα αλλά και με την μητέρα της Λητώ.

Συμπερασματικά, φαίνεται όχι μόνο μια ταύτιση της φύσης - Αρτέμιδος με το θεϊκό στοιχείο, αλλά μια εμβάθυνση στις επιμέρους ιδιότητες και λειτουργίες που μπορεί να διέπουν την Φύση και το πνευματικό πεδίο, ένα ζήτημα με το οποίο ασχολήθηκαν εκτενώς τόσο οι Στωϊκοί όσο και οι Νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι μέσα στα πλαίσια της κοσμολογίας τους, χωρίς να περιοριστούν μόνο στην Αρτέμιδα.

4.4 Η Άρτεμις ως Προστάτιδα των Άγριων Θηρίων

Στην αρχαία Ελλάδα η θεά Άρτεμις αναφέρεται ως "Πότνια Θερών" στην Ιλιάδα, ("...πότνια θηρῶν/ Ἄρτεμις ἀγροτέρη... (Όμηρος, Φ, στ. 470-471), δηλαδή ως Κυρία των Θηρίων. Κατά τον Hughes (1990) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πανάρχαιας θεότητας της άγριας φύσης που υπήρχε επί χιλιετίες, με την πίστη ότι προστατεύει τα άγρια θηρία, πράγμα που έθετε την απαίτηση σεβασμού τους από τους επίδοξους κυνηγούς, με αποτέλεσμα την διάσωση των ειδών αυτών. Η τέχνη της αρχαϊκής και κλασσικής περιόδου απεικονίζει την Αρτέμιδα μαζί με αρκούδες, αρσενικά και θηλυκά ελάφια, μικρά ελαφάκια αλλά και με άγρια άλογα, ταύρους, αγριόγατες, λύκους, αλεπούδες, πουλιά λιμνών και ορτύκια. Άλλες απεικονίσεις της περιλαμβάνουν λέοντες, ελάφια, βόδια και μέλισσες δίνοντας έμφαση στην ιδιότητά της ως μητέρα όλων των έμβιων όντων (192).

Αν και ήταν μία μόνο από τις πολλές θηλυκές οντότητες - όψεις της πρωταρχικής Θεάς - Μητέρας που συνδέθηκαν με τον φυσικό κόσμο, όπως π.χ. η Δήμητρα) υπήρξε η πιο ολοκληρωμένη εκδοχή θεάς που έθετε υπό την προστασία της όλη την άγρια ζωή. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς φέρεται να αγαπά και να απολαμβάνει την συντροφιά των άγριων θηρίων στα βουνά και στα δάση μαζί με τις Νύμφες που αποτελούσαν σημαντικές οντότητες του φυσικού τοπίου, χωρισμένες σε ομάδες. Αφορούσαν και προστάτευαν διαφορετικά στοιχεία της χλωρίδας, της πανίδας, του νερού, των δέντρων κλπ., όντας και αυτές με τη σειρά τους απεικονίσεις του θείου στο φυσικό περιβάλλον και της αδιάσπαστης σχέσης της ζωτικότητας της φύσης με το στοιχείο της ιερότητας αλλά και της ευφυΐας. Το σύνολο αυτών των οντολογικών εκφάνσεων υπάκουε πλήρως και αδιαμαρτύρητα στην Θεά Αρτέμιδα και υπόκειτο στην αυστηρότητα της κοσμικής τάξης που εκείνη επέβαλλε, με καθαρή την υπόνοια ύπαρξης ιεραρχικών σχέσεων στα στοιχεία της φύσης, και βεβαίως, αυστηρής αλληλεξάρτησης που εντέλει απεικονίζεται και στις σχετικές διηγήσεις - μύθους.

Η γλαφυρότατη απεικόνιση του Ομήρου στην Οδύσσεια (Ραψωδία Ζ, στ. 102-108) για την Αρτέμιδα δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα του θέματος με αφορμή την περιγραφή της Ναυσικάς και της χαρούμενης συντροφιάς της:

*και ως η τοξεύτρα Αρτέμιδα τα όρη κατεβαίνει
ταις ράχες του υψηλότατου Ταϋγέτου ή του Ερυμάνθου, κι
έχει στους κάπρους ηδονή και στα γοργά τα ελάφια
και οι νύμφες οι αγροκάτοικες, του Δία θυγατέρες
παίζουν μαζί της και η Λητώ στα στήθη αναγαλλιάζεται
η κεφαλή το μέτωπο αυτής εξέχει σ' όλες
και αυτή είναι καλογνώριστη , αν και όλες είναι ωραίες...*

Ιδιαίτερα αγαπητά στην Αρτέμιδα ήταν τα ζώα που δεν έτυχαν εξημέρωσης από τον άνθρωπο και η ίδια παρουσιάζεται πολύ αυστηρή και αμείλικτη στο θέμα της προστασίας τους, αφού εξοντώνει ανηλεώς όποιον προσβάλλει την ιερότητα των ζώων που προστατεύει και τα οποία, όντας υπό την προστασία της, ιεροποιούνται. Οι ελληνικοί μύθοι είναι γεμάτοι τέτοιες διηγήσεις: μια τέτοια ιστορία είναι εκείνη του Τεύθρα που αναφέρεται από τον Πλούταρχο (Hughes, 1990: 192), ο οποίος κυνήγησε έναν αγριόχοιρο που αναζήτησε καταφύγιο στο ιερό της Θεάς και παρακάλεσε τον κυνηγό να του χαρίσει την ζωή στο όνομα της Αρτέμιδος, αλλά εκείνος έσφαξε το ζώο ανηλεώς. Η Άρτεμις τιμώρησε τον κυνηγό με την ασθένεια της λέπρας και της ψωρίασης και τον έκανε να παρανοήσει, έως ότου οι πολυάριθμες θυσίες και τελετουργίες της μητέρας του εξευμένισαν την Θεά.

Η διήγηση προφανώς δεν αφήνει περιθώρια για αμφισβήτηση του γεγονότος ότι η ιεροποίηση της φύσης και η σύνδεσή της με το θεϊκό λειτουργούσε παιδευτικά στους ακροατές των

αφηγήσεων, αφήνοντας ένα βαθύ συνειδησιακό αποτύπωμα για την σημασία της προστασίας των ζώων και του περιβάλλοντος εν γένει.

Μια άλλη παρόμοιας υφής διήγηση που αναφέρεται από τον Πανυσανία είναι εκείνη του κυνηγού Ωρίωνα που, όντας σύντροφος της Άρτεμις στο κυνήγι, περηφανεύτηκε ότι θα έσφαζε όλα τα άγρια ζώα της γης και η Άρτεμις έστειλε έναν γιγάντιο σκορπιό να τον σκοτώσει. Στην συνέχεια η θεά τον ανέβασε στον Ουρανό καθιστώντας τον γνωστό αστερισμό που αντίκρυζε τον Ταύρο για την ασφάλεια των Πλειάδων που είχαν μεταμορφωθεί σε άγρια περιστέρια (Hughes, 1990: 192).

Και στις δύο περιπτώσεις η δύναμη και επιλογή της θεάς να προβαίνει σε τιμωρίες που αφαιρούν την ζωή, εκτός από την επιφανειακή ερμηνεία του μύθου που αφορά την αυστηρότητά της, μπορεί να ιδωθεί και ένα βαθύτερο στοιχείο: η Άρτεμις, όντας Θεά παρεμβαίνει καθαρικά στην ταραγμένη ανθρώπινη συνείδηση που αποτυγχάνει να αναγνωρίσει την θειότητα στο σύνολο της δημιουργίας, και δη, στην ζώοδη φύση που διέπεται από τα ένστικτα. Η αρχαία ελληνική σκέψη διδάσκει τον σεβασμό του ενστίκτου, όπως στο παράδειγμα της λατρείας του Διόνυσου και την πλήρη αποδοχή και ιερότητα της λειτουργίας του. Όταν ο άνθρωπος δεν δύναται να αναγνωρίσει την πραγματικότητα αυτήν, περνά σε αδυναμία (νοητική, συναισθηματική και φυσική) που απεικονίζεται από την ασθένεια του κυνηγού ή σε συμβολικό θάνατο, εφόσον δεν ακολουθεί την ροή που επιβάλλεται από το πνευματικό του στοιχείο. Πρόκειται για ένα είδος ύβρεως που τον καλεί σε επαναφορά και αναδιάταξη της στάσης του. Η κοσμική τάξη επανέρχεται, εφόσον υπάρχει ειλικρινής μεταστροφή του νου - μετάνοια- και προσέγγιση του θείου στοιχείου με τελετουργία, κλπ., οπότε η τάξη αποκαθίσταται: η Άρτεμις εξευμενίζεται.

Το γεγονός αυτό ισχύει για όλους τους θνητούς ανεξαιρέτως στον ελληνικό μύθο, εφόσον ο πρώτος και κραταιότατος ηγέτης της εποχής της μυκηναϊκής κυριαρχίας Αγαμέμνων υποπίπτει

σε ένα παρόμοιο λάθος στο ιερό άλσος της Αρτέμιδας στην Αυλίδα και αναγκάζεται να επωμιστεί τις σκληρές συνέπειες: σκοτώνει την ιερή έλαφο της Θεάς και θέτει σε λειτουργία τις δυνάμεις της κοσμικής τάξης που του επιβάλλει μια υπέρτατη προσωπική θυσία η οποία, όμως, υπογραμμίζει την ισοδυναμία του συνόλου της ζωής, μιας και η ζωή ενός ζώου είναι τόσο ιερή όσο και η ζωή του παιδιού του. Αυτή η θυσία θα αποδείξει την ιεραρχική του αφοσίωση και ταπείνωση ενώπιον του θείου με την θυσία της Ιφιγένειας. Εφόσον αυτό γίνεται αποδεκτό από τον Αγαμέμνονα που φέρεται να αποδεικνύει έτσι έμπρακτα με μια σκληρή απόφαση την υποταγή του στο θεϊκό θέλημα - δηλαδή αναγνωρίζει το ηθικό λάθος του και εμφανίζεται πειθήνιος και έτοιμος να επανορθώσει - η Άρτεμις παρεμβαίνει λυτρωτικά με χαρακτήρα ελεήμονα, εξασφαλίζοντας τόσο τον αναγκαίο άνεμο για την έναρξη της εκστρατείας κατά της Τροίας, όσο και την πλήρη διάσωση της Ιφιγένειας. Η τελευταία τίθεται πλέον υπό την υψηλή της προστασία, αφού την καθιστά ιέρειά της στην χώρα των Ταύρων και αργότερα στην Βραυρώνα. Σύμφωνα με τους Σπαρτιάτες, η Ιφιγένεια έτσι εξομοιώνεται με την ίδια την Αρτέμιδα (Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*). Η Πενίδου (2009) στην μελέτη της για την θεά Αρτέμιδα αναφέρει ότι ο Ησίοδος με αφορμή την Ιφιγένεια (Κατ. Γυν. αποσπ. 23a 17-26) μας παραδίδει ότι η Ιφιγένεια, μετά την διάσωσή της από την θυσία αποκαλείται πια *Άρτεμις Εἰνοδία*, πράγμα που φανερώνει την πλήρη, πλέον, ταύτισή της με την Αρτέμιδα (7). Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αντανακλά το γεγονός ότι ο σεβασμός απέναντι στην πνευματικότητα που ορίζει η Φύση - Άρτεμις φέρνει μια ένωση του ανθρώπινου με το θείο, βοηθώντας τον άνθρωπο που αντιλαμβάνεται την έννοια αυτή να περάσει σε ιεραρχικά ανώτερα συνειδησιακά επίπεδα που υπαγορεύονται στην διήγηση από τον εξομοίωση Ιφιγένειας και Αρτέμιδος.

Είναι προφανές πως όλοι οι προαναφερόμενοι μύθοι εμφανίζουν την ηθική απόλυτα συνυφασμένη με την προστασία του περιβάλλοντος και την αρμονία μεταξύ θείου - φύσης και

ανθρώπου, αποδεικνύοντας έτσι την υψηλή παιδευτική τους αξία αλλά και την σύνδεσή τους με τις αξίες της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης που μιλούν για την θετική στάση και την ισορροπία μέσα από την συνειδητοποίηση της αλληλεξάρτησης των κοινωνικών στοιχείων και των στοιχείων της ζωής της φύσης. Χαρακτηριστικό κοινό στοιχείο των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης και των μύθων που άπτονται της Αρτέμιδος είναι ο προσανατολισμός προς την αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και περιβάλλοντος με αναφορά στην ιεραρχική αξία της φύσης και έμφαση στις αναπόφευκτες συνέπειες μιας πιθανής παράβλεψής του γεγονότος αυτού.

Η πολύ γνωστή διήγηση για τον Ακταίωνα που κατασπαράχθηκε από τα σκυλιά του αφού, επίσης, θέλησε να σκοτώσει το ιερό ελάφι της θεάς κατά μία εκδοχή ή αντίκρυσε την θεά γυμνή κατά μία άλλη, ή θέλησε να την βιάσει κατά μία τρίτη, φανερώνει μια παρόμοια αμείλικτη στάση και τύχη όσων εξέφραζαν ύβρη έναντι της απόλυτης προστασίας της φύσης.

Η στάση των μύθων μπορεί να χαρακτηριστεί πνευματική ως προς την ουσία της, εφόσον απέχει αντιδιαμετρικά από την εγωϊστική ανθρωποκεντρική θέαση του κόσμου και ενσωματώνει το πνευματικό στοιχείο, το οποίο με τη σειρά του εμπεριέχει ηθικές αξίες. Ο Hughes (1990) αναφέρει ότι "οι μύθοι στην ελληνική λογοτεχνία και τέχνη εμπεριέχουν τα δόγματα της προϊστορικής θρησκείας της φύσης ..." και ότι αυτή η θρησκεία ... "στην αρχική της μορφή δεν αποτελούσε θρησκεία με ιεραρχία και ιερά βιβλία, αλλά ένα σώμα παραδόσεων, μύθων και τελετουργιών με προφορική διάδοση. Στην κλασσική Ελλάδα επιβίωσε στην λαϊκή κουλτούρα, επηρέασε την τέχνη και την λογοτεχνία και λειτούργησε ως μια ενεργητική δύναμη αποτροπής της εκμετάλλευσης της άγριας ζωής." (193). Η τέχνη δε, και η λογοτεχνία που επηρέασαν οι μύθοι της Αρτέμιδος μπορούν να αποτελέσουν άριστο, διαθεματικό υλικό ευαισθητοποίησης της περιβαλλοντικής συνείδησης παιδιών, νέων και ενηλίκων στις αξίες την βιώσιμης ανάπτυξης, τόσο στις εκπαιδευτικές βαθμίδες, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό

περιβάλλον που επενεργεί παιδευτικά (π.χ η προβολή ταινιών ντοκιμαντέρ από την κρατική τηλεόραση με ενσωμάτωση μυθολογικών διηγήσεων σε περιβαλλοντικά ντοκιμαντέρ, κλπ.) και όχι μόνο στην τυπική εκπαίδευση και τους φορείς της.

Αξιόλογο στοιχείο που υπογραμμίζει την μεγάλη ευαισθητοποίηση που υπήρχε επί του θέματος στην αρχαιοελληνική κοινωνία και την παιδευτική διάθεση των πολιτών επ' αυτού είναι, όπως αναφέρει ο Hughes (1990:193) ότι ένας καλός κυνηγός πριν κυνηγήσει πρέπει να σκεφτεί αν η πράξη του αυτή θα προσβάλλει την Αρτέμιδα ή ήταν δικαιολογημένη προς χάριν της διατροφής του. Ο Ξενοφώντας (*Κυνηγετικός*, 5.14 στον Hughes, 1990, σ. 193), παραδίδει ότι ο κυνηγός δεν σκότωνε ποτέ τα νεαρά ελαφάκια ή τις εγκυμονούσες ελαφίνες προς χάριν της Αρτέμιδος, πράγμα που προφανώς εξυπηρετούσε την αδιατάρακτη συνέχεια του είδους. Προσεκτικός, όμως, ήταν ακόμα και στην περίπτωση επίθεσης άγριου ζώου μιας και ήταν πιθανό να ήταν σταλμένο για την εκδίκηση προσβολής εις βάρος της Θεάς ή εις βάρος κάποιου προστατευόμενου της. Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση, λοιπόν, υπήρχε ένα είδος πρόνοιας στην σκέψη του μέσου Έλληνα πολίτη που αφορούσε την προστασία του άγριου ζώου.

4.5 Άρτεμις, η Κυνηγήτρα Θεά & Προστάτιδα του Κυνηγιού

Τα λατρευτικά επίθετα της Αρτέμιδος μαρτυρούν την σχέση της με το κυνήγι, την άγρια φύση και το ζωϊκό βασίλειο. Προστάτιδα των ζώων αλλά και κυνηγός τους, μα και προστατίδα των κυνηγών που την επικαλούνται ως *Άγροτέρα* και της αφιερώνουν ή κρεμούν στα δέντρα προς τιμήν της τα κέρατα των θηραμάτων τους, τους χαυλιόδοντες ή το δέρμα τους. Αναφέρεται και ως *Λαφρία* στην Πάτρα, στην Μεσσήνη και αλλού και την λατρεύουν με ένα ολοκαύτωμα ρίχνοντας στην πυρά κάθε είδους ζώα, μικρά και μεγάλα, ήμερα και άγρια. Με την προσωνυμία *Έλαφηβόλος* ή *Έλαφία* λατρεύεται στα Έλαφηβόλια, γιορτή που με θυσίες ζώων σε πυρά, και προσφορές ζυμωτών ομοιωμάτων ελαφιών στο ιερό. Κινείται γοργά σαν τους ανέμους τους οποίους και ορίζει, ζει στα βουνά και αποκαλείται από τον ποιητή Σιμωνίδα

ορείδρομον με τα ιερά της να βρίσκονται σε άγριες, μακρινές περιοχές, με βλάστηση και υγρασία (Πενίδου, 2009: 11).

Η απεικόνιση της Αρτέμιδος με τόξο και φαρέτρα γεμάτη με βέλη και συνοδευόμενη από κυνηγόσκυλα, ο τίτλος της ως "Ελαφήβολος" και τα επίθετά της ως "Ταυροπόλου" και "Καπροφάγου" υποδεικνύουν, επίσης, την στενότερη σχέση της με την κυνηγετική δραστηριότητα, η οποία λαμβάνει χώρα σε άλση και στην άγρια φύση ως επί τω πλείστον, ενώ απαγορεύεται αυστηρά στα ιερά άλση και τους ιερούς χώρους της θεάς, με προφανές το αποτέλεσμα προστασίας των ειδών και διατήρησης του φυσικού τοπίου.

Αναφορές στο κυνήγι γίνονται πολλές φορές και στα δύο Ομηρικά Έπη, *Ιλιάς* και *Οδύσσεια* από τον Όμηρο (Καπουσούζ, 2009, σ. 11), όχι μόνο ως απεικόνιση μιας συνηθισμένης δραστηριότητας της αρχαιότητας, αλλά και ως δράση αρμόζουσα σε ήρωες και επιφανείς άνδρες. Ο Ξενοφών στον *Κυνηγετικό* του αναφέρει ότι το κυνήγι είχε θεϊκή προέλευση και ήταν ένα δώρο των διδύμων Απόλλωνα και Αρτέμιδος στον Χείρωνα: "...το μεν εύρημα θεών Απόλλωνος και Αρτέμιδος... έδωσαν δε και ετίμησαν τούτω Χείρωνα..." (1, 1-3). Στο εγχειρίδιο αυτό το κυνήγι συνδέεται με την εκπαίδευση των νέων και εξετάζονται εντυπωσιακές λεπτομέρειες που δεικνύουν ένα υψηλό επίπεδο γνώσης και θηρευτικής δράσης και εκπαίδευσης των νέων στην αρχαιότητα. Στο τέταρτο κεφάλαιό του περιλαμβάνεται η εσωτερική στάση που πρέπει να έχει ο κυνηγός απέναντι στο θείο για την θηρευτική του δραστηριότητα, εφόσον πριν την έναρξή της πρέπει να προηγείται δέηση στον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα, ώστε να του μεταδώσουν την θηρευτική ικανότητα (Καπουσούζ, 2009: 26).

Ο ρόλος του κυνηγιού έμμεσα αναδεικνύει και τον ρόλο της Αρτέμιδος ως προστάτιδάς του: Στους *Νόμους* του Πλάτωνα συμπεριλαμβάνεται η ιδανική νομοθεσία για το κυνήγι ως ιδανική δραστηριότητα για την πολεμική προετοιμασία, την εκπαίδευση στην ανδρεία αλλά και για την εξοικείωση με μια συγκεκριμένη περιοχή. Στο έργο αυτό γίνεται αναφορά σε διαφορετικά είδη κυνηγιού που αφορούν ζώα υδρόβια, πουλιά και χερσαία θηράματα. Υπάρχει

διαχωρισμός ανάμεσα σε ιερούς κυνηγούς που μπορούν να κυνηγούν παντού ενώ οι υπόλοιποι όχι. Η διάκριση σε ιερούς και μη ιερούς τόπους στην αρχαία τοπιογραφία είναι έκδηλη. Για τους ψαράδες λέγεται ότι πρέπει να αποφεύγουν λιμάνια, ιερούς τόπους, έλη και λίμνες (*Νόμοι*, 824α).

Κέρατα ελαφιού φορούσαν στο κεφάλι σε μια από τις ιερές της γιορτές με σαφή υπόνοια την ταύτιση της θεάς με το ιερό ζώο. Σε αυτές κάποια άγρια ζώα θυσιάζονταν προς τιμήν της αφού είχαν θηρευτεί και αυτός ο ιερός σκοπός ήταν σε πολλά μέρη ο μόνος λόγος για την θήρευσή τους (Hughes, 1990). Άλλοτε, κάποια γλυκίσματα με την μορφή των ζώων προσφέρονταν και όχι τα ίδια τα ζώα. Στην Αθήνα υπήρχε ο μήνας *Ελαφηβολιών*, ενώ οι κυνηγοί ήταν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες, όπως ακριβώς και οι σύντροφοι της θεάς στο κυνήγι.

Κατά τον Hughes (1990) μας φαίνεται κάπως παράδοξο η προστάτιδα της άγριας ζωής να είναι η ίδια κυνηγός και να προσφέρει την επιτυχία στο κυνήγι, αλλά και να διεκδικεί το καλύτερο μέρος των θηραμάτων. Στις αρχαίες, όμως, κοινωνίες απ' όπου προέρχεται η λατρεία της και οι πρακτικές αυτές δεν υπήρχε η ανταγωνιστική σχέση με την φύση και το υπό θήρευση ζώο. Τα ζώα ήταν οργανισμοί που έφερναν δύναμη και ζωτικότητα και οι προστάτες τους άξιζαν τιμή. Οι κοινωνίες αυτές αντιμετώπιζαν την φύση στο σύνολό της με σεβασμό αλλά και δέος, βλέποντας σε αυτήν την εκδήλωση της θεϊότητας, αφού η φύση σφύζει από ζωή και η ζωή είναι ιερή. Εκδηλωνόταν μέσα από την πανίδα και την χλωρίδα ενώ για το ζώο υπήρχε μια τοτεμικού χαρακτήρα, μαγική αντίληψη ως ιερή απεικόνιση του θεού (Hughes, 1990).

Συμπερασματικά, η αντίληψη ότι το θείο εμπεριείχε το στα ζώα και η ανάμειξη μιας θεότητας με την διαδεδομένη αυτή δραστηριότητα που θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για την εξαφάνιση κάποιων ζώων λόγω της ανάγκης για τροφή ή για διασκέδαση δρούσε ως μείζων ρυθμιστικός παράγοντας που διατηρούσε την ισορροπία και απέτρεπε την δυνάμει καταστρεπτική ανθρώπινη δράση στην φύση με τις όποιες συνέπειές της.

Ο Hughes (1990) αξιολογεί αυτόν τον "κώδικα ηθικής" των κυνηγών - όπως τον ονομάζει - που διείπτετο από την αναφορά στην Αρτέμιδα ως μια παράδοση και τελετουργίες που είχαν ως επίκεντρο την ιερότητα της ζωής, μια ιερή υποχρέωση σεβασμού απέναντι στην φύση που μπορεί να προερχόταν από μια πανάρχαια θρησκευτική αντίληψη, θετική για το ασυνείδητο του κυνηγού και την ελληνική παράδοση και κουλτούρα (194).

Συγκεκριμένες αναφορές για τον κυνηγετικό χαρακτήρα της Θεάς και την ιδιότητά της ως *Κυρία των Υδάτων και της Λίμνης* κάνει και ο Ευριπίδης στον *Ιππόλυτο* μέσα από τα λόγια της Φαίδρας:

*“Σε βουνό και σε δάσο όλο πεύκα
να με πάτε, όπου τρέχουν ακράτητες
λαγωνίκες κι αρπάζουνε λάφια
παρδαλά. Πώς, θεοί μου, κι εγώ
λαχταράω τα σκυλιά να χουγιάζω,
κολλητά στα ξανθά μου μελίγνια
κοφτερό να ζυγιάσω κοντάρι,
να πετύχω τ’ αγρίμια.*

*ΤΡΟ. Μα τί τρέλα και τούτη, παιδί μου
κι η ψυχή σου κυνήγια ονειρεύεται
και ποθείς βρυσομάνας κρυονέρι! Στην
πλαγιά του βουνού, δω κοντάστο
παλάτι, τρεχούμενα πλήθος
τα νερά και μπορείς να χορτάσεις.*

*ΦΑΙ. Αχ Αρτέμιδ’ αφέντρα της Λίμνης,
(του σταδίου που ’ναι πλάι στ’ ακροθάλασσο)*

κι απ' αλόγων τρεχάματα σειέται·

να μπορούσα να πάγαινα εκεί

να δαμάσω πουλάρια βενέτικα!” (Ιππόλυτος, στ. 215-231)

4.6 Η Άρτεμις ως Προστάτιδα των Παιδιών και των Νέων

Η Άρτεμις ως τροφός και πολύμαστος απεικονίζεται στην Έφεσο και σχετίζεται στενά με την ανατροφή των νεαρών παιδιών όπως και με την προστασία των νεαρών ζώων μέσα από τον ρόλο της ως *Κουροτρόφου*, προστάτιδας των εφήβων. Στην Σπάρτη στο ιερό της Αρτέμιδος *Κορυθαλίας* τελούνταν προς τιμήν της τα *Τιθηνίδια*, μια γιορτή με την συμμετοχή των τροφών και των μικρών αγοριών που είχαν αυτές αναλάβει.

Ιδιαίτερα προστατεύει τα νεαρά κορίτσια, τις μικρές ‘άρκτους’, καθώς συνδέεται άμεσα με τον βιολογικό κύκλο της γυναίκας και τις διάφορες μεταβάσεις της ζωής της που αντικατοπτρίζεται στην κυκλικότητα της Σελήνης, η οποία κατά τους Στωϊκούς είναι η ίδια η Άρτεμις, ενώ ο Απόλλων είναι ο ήλιος. Ο βιολογικός κύκλος ξεκινά με την πρώτη έμμηνο ρύση, ακολουθεί η διακόρευση και ολοκληρώνεται στη γέννηση του πρώτου παιδιού. Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα οπτική της ως Άρτεμις *Άπαγχομένη*: σε μια λεπτομερή μελέτη της King (2002) όπου και γίνεται λόγος για την αντίθεση ανάμεσα στο γεγονός ότι, αν και η ίδια, ως παρθένος, κατά έναν περίεργο τρόπο, δεν έχει έμμηνο ρύση, όντας ‘άπαγχομένη’, είναι ωστόσο προστάτιδα των κοριτσιών κατά το ξεκίνημα του γυναικολογικού τους κύκλου και τις ανακουφίζει από το αίσθημα της ασφυξίας που προκαλείται από τις διαταραχές της περιόδου. (σ. 85-92). Ωστόσο, η ιδιότητά της αυτή συμφωνεί με την ιδιότητά της ως θεραπεύτρια θεά, θηλυκό αντίστοιχο του Απόλλωνα.

Ονομάζεται *Λυσίζωνος*, επειδή οι νεαρές κοπέλες της αφιέρωναν τη ζώνη τους, το λύσιμο της οποίας επιτρεπόταν μόνο πριν από τη διακόρευση και πριν από τον τοκετό. Στην Άρτεμη *Ειλείθια*, αποδιδόταν ο αίσιος τοκετός αλλά και ο θάνατός στη γέννα. Ομοίως και στην

Αρτέμη Έφεσία, Σελήνη και Εκάτη, θεότητες γονιμότητας και ευτοκίας. Υπήρχε λεπτομερής πρόνοια, λοιπόν, για κάθε στάδιο της ζωής της νέας γυναίκας και τις μεταβάσεις της.

Στον σύγχρονο οικοφεμινισμό γίνεται μια απόπειρα σύνδεσης των στοιχείων της θηλυκότητας με την οικολογία, έχοντας ως βάση την πανάρχαια αναγνώριση και συσχετισμό της γυναίκας με την φύση, καθώς τόσο στις αρχαίες όσο και σε σύγχρονες αγροτικές κοινωνίες - κυρίως στον Τρίτο Κόσμο με τα αναρίθμητα θέματα φτώχειας, υποβάθμισης και άκρατης εκμετάλλευσης- η γυναίκα είναι στενά συνδεδεμένη οικονομικά και κοινωνικά με την φύση και την παραγωγή (Warren, 2019).

4. 7 Σημεία Σύγκλισης των 17 Στόχων του ΟΗΕ για την αειφορία και των αξιών της μυθολογίας της Θεάς Αρτέμιδος.

Αν και η αρχική αντίδραση μπορεί να είναι η αμηχανία ή η απορία στην εξέταση του αν και κατά πόσο υφίστανται ζωτικής σημασίας σημεία σύγκλισης μεταξύ των 17 στόχων του ΟΗΕ για την αειφορία και των αρχών και στάσεων που καλλιεργούνταν στην αρχαία εποχή μέσα από την πνευματική αναφορά στο θείο και το ιερό με τον συμβολικό χαρακτήρα της Θεάς Αρτέμιδος, η εις βάθος διερεύνηση του πνεύματος που διαπνέει αυτά τα δυο εντελώς διαφορετικά νοητικά πρίσματα, όχι μόνο φέρνει στο φως εντυπωσιακά κοινά ζητήματα αλλά και υπογραμμίζει την αλληλοσυμπληρωματικότητά τους στο πεδίο της προστασίας της φύσης.

Αυτό με την σειρά του μπορεί να ανοίξει νέες προοπτικές και καινοτόμες προτάσεις που εμπεριέχοντας την διδασκαλία των μύθων αλλά και της ευρύτερης φιλοσοφικής στάσης απέναντι στο περιβάλλον που θα εμπεριέχει το πνευματικό στοιχείο της ζωής με την έννοια των αξιών, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι παντού υπάρχει μια ζωτικότητα άξια σεβασμού και προστασίας, σημαντική για την αειφορία και την αειφορική ανάπτυξη που εκ των

πραγμάτων αγγίζει ουσιαστικά όλα τα περιβαλλοντικά ζητήματα, τα κοινωνικά και τα οικονομικά θέματα που άπτονται αυτής.

Σύντομα γίνεται κατανοητό το γεγονός που έχει πολλάκις πλέον υπογραμμιστεί από την υφιστάμενη διεθνή βιβλιογραφία: ότι η αλλαγή ηθικής στάσης, αλλά και η πνευματικότητα με την έννοια της πνευματικής στάσης που αναφέρεται στο σύνολο των στοιχείων την ύπαρξης, του ανθρώπου και του περιβάλλοντος και όχι μόνο στην υλιστική του αντιμετώπιση, είναι πλέον απόλυτα αναγκαία. Με την έννοια της αναγνώρισης του ενιαίου πεδίου ζωτικότητας και ιερότητας της ζωής και με την ταυτόχρονη αναγνώριση και προώθηση των ανθρωπιστικών αξιών, είναι ο κρίκος που λείπει από την σημερινή ψυχρή, μηχανιστική αντίληψη για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, και άρα, την επιτυχημένη προώθηση των 17 στόχων του ΟΗΕ. Άλλωστε, είναι αυτή η ψυχρή μηχανιστική αντίληψη που οδήγησε στα προβλήματα αυτά. Ο Martin Heidegger (όπως αναφέρεται στον Zsolnai (2015,σ.1) υποστηρίζει ότι “η σύγχρονη τεχνολογία με την βίαιη μεταφυσική της καταστρέφει το Είναι”. Ο Zsolnai (2015) θεωρεί σχετικά ότι δεν είναι τελικά η σύγχρονη τεχνολογία που είναι επικίνδυνη αφ’ εαυτής, αλλά η απρόσεκτη και ευρέως φάσματος εφαρμογή από την σύγχρονη επιχειρηματικότητα, η οποία εστιάζεται αποκλειστικά στο κέρδος ... .” (1).

Επομένως, είναι φυσικό η λύση να βρίσκεται σε μια νέα αντίληψη, διαφορετική ή έστω συμπληρωμένη από κομβικής σημασίας θεωρητικά στοιχεία. Μια νέα στάση μπορεί να περιλαμβάνει μια συνθετική προσέγγιση του θέματος, τόσο στην εκπαίδευση των παιδιών και των νέων όσο και των εκπαιδευτικών με την εισαγωγή χρήσιμων στοιχείων φιλοσοφίας και μυθολογίας για την φύση ως ένα άλλο τρόπο θέασης, με σκοπό το ενδιαφέρον και την συναισθηματική σύνδεση με αυτήν. Σε αυτό συμφωνούν και οι Banerji & Prasad (2019), καθώς θεωρούν την πνευματικότητα ως το κρίκο που λείπει για την επίτευξη της αειφορίας,

δίνοντας στην πνευματικότητα τον ορισμό της έκφρασης πνευματικών αρχών με θετικό κοινωνικό πρόσημο, όπως η υπηρεσία, η αλληλεγγύη, η αλήθεια, κλπ., που έχουν διατυπωθεί από σημαντικές προσωπικότητες της ανατολικής φιλοσοφίας με παγκόσμια αναγνώριση και δράση στον δυτικό κόσμο, όπως ο Ινδός φιλόσοφος Swami Vivekanda - ο οποίος είχε εκφράσει τεράστιο ενδιαφέρον για την φτώχεια και την αντιμετώπισή της μέσα από έναν αμιγή πνευματικό προσανατολισμό που υπαγορευόταν από την παράδοση της ινδικής του καταγωγής αλλά και την συμμετοχή του σε ένα ανάλογο ινδουιστικό φιλοσοφικό κύκλο με έμφαση στην εσωτερική, συνειδητή στάση της υπηρεσίας προς την ανάγκη κάθε ανθρώπου και είχε γράψει σειρά κειμένων γι' αυτό το θέμα που διαπνέονται από ένα βαθύ πνευματικό και ανθρωπιστικό συναίσθημα - και την σχέση της με την αειφορία: “η επικρατούσα πνευματικότητα κρατά το κλειδί για την επίλυση των τελικών προκλήσεων στο πεδίο της αειφορικής ανάπτυξης.” (Banerji & Prasad, 2019, σελ. 1), ενώ συνδέουν το πεδίο αυτό με την ευτυχία, το ευ ζην και σοβαρά σχετικά ερωτήματα για την εκπαίδευση και τους νέους.

Αν και τα σημεία αφετηρίας σκέψης και δράσης είναι φαινομενικά διαφορετικά, με τους στόχους να προέρχονται από μια κοινωνία με ήδη έκδηλα και εντόνως απειλητικά τα περιβαλλοντικά προβλήματα σε αντίθεση με την σαφώς πιο ήρεμη, ήπια κατάσταση της αρχαίας εποχής, εντούτοις και στις δύο περιπτώσεις η ανθρώπινη συνείδηση και εμπειρία είναι ακριβώς η ίδια: η κοινή συνειδητοποίηση της αξίας της αρμονικής συνύπαρξης ανθρώπου και περιβάλλοντος που μέσα από διαφορετικούς δρόμους οδηγεί σε παρόμοιες επιμέρους συνειδητοποιήσεις.

Κατά συνέπεια, μια παρόμοια μελέτη και ανάδειξη της σπουδαιότητας της πνευματικής διάστασης δρα επουλωτικά στο πρόβλημα, εφόσον συνειδητοποιούμε ότι η σύγχρονη αντίληψη έχει αφήσει απ' έξω σημαντικά κομμάτια του ανθρώπου στην σχέση του με την φύση: το συναισθηματικό κομμάτι της αγάπης και της ενσυναίσθησης για κάθε μορφή ζωής

(χλωρίδα- πανίδα), και κυρίως για την νέα ζωή, αλλά και την υπαρξιακή ανάγκη του ανθρώπου που αναζητά το νόημα στην ζωή και το βρίσκει κατά πολύ στην σύνδεσή του με το σύνολο του φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος, προκειμένου να νιώσει πληρότητα και ισορροπία. Άλλωστε η βαθιά θετική ψυχολογική επήρεια της εγγύτητας ανθρώπου και φύσης έχει ήδη μελετηθεί και διαπιστωθεί. Η αρμονική συνύπαρξη με την φύση έχει επισημανθεί ακόμα και σαν θεραπεία έντονων ψυχικών και ψυχολογικών προβλημάτων που εν τέλει κατά πολύ οφείλονται στην απομάκρυνσή του από αυτήν και την επιλογή να πορευτεί σε αντιπαλότητα με το φυσικό περιβάλλον στον σύγχρονο πολιτισμό. Τέτοιου είδους στοιχεία υπογραμμίζει η σύγχρονη θετική ψυχολογία (Passmore & Howell, 2014).

Το γεγονός αυτό μαρτυρά και την ευκαιρία για ανασύνταξη της ανθρώπινης συνείδησης μέσα από την συγκεκριμένη δομημένη γνώση των 17 στόχων για την αειφορία, ένα πεδίο με αυστηρά νοητικό προσανατολισμό και όχι μέσα από το συναίσθημα ή την αφοσίωση που υπαγορευόταν από την θρησκευτική αντίληψη περί της Θεάς Αρτέμιδος. Αν και σε αυτό το σημείο έχει ήδη γίνει εμφανές ότι η θρησκευτική αυτή αντίληψη, ίσως και να ήταν η ευτυχής, ολιστικού τύπου, απόρροια μιας βαθύτερης φιλοσοφικής γνώσης και πράξης που μόνο κατά ένα μέρος έχει φτάσει στην τωρινή εποχή, δεδομένης της μεγάλης απώλειας του μεγαλύτερου αριθμού φιλοσοφικών έργων, αλλά και την διύλιση των γνώσεων και αντιλήψεων αυτών από την δική μας κρίση και αντίληψη. Σε κάθε περίπτωση τα φιλοσοφικά στοιχεία που άγγιζαν την υπαρξιακή σφαίρα ήταν στις αρχαίες κοινωνίες πιο αποδεκτά από την δική μας. Η δική μας διέπεται καθοριστικά από την λυτρωτική ως ένα βαθμό μετά τον Μεσαίωνα απόφαση του δυτικού κόσμου και των επιστημόνων της Αναγέννησης να εκφράσουν πλήρη άρνηση για οτιδήποτε μη- παρατηρήσιμο και μη-δυνάμενο να μετρηθεί ή να ποσοτικοποιηθεί. Κάτι τέτοιο αποτίναξε μεν τον ζυγό του μεσαιωνικού σκοταδισμού που είχε θάψει την ανθρώπινη σκέψη και διάνοια, αλλά είχε ως θλιβερή συνέπεια την πλήρη απομάγευση της ζωής και την λεγόμενη απο - ιεροποίησή της. Έτσι, σε μια προσπάθεια εκλογίκευσης της διάνοιας “κάθε πτυχή της ανθρώπινης δράσης και συμπεριφοράς γίνεται αντικείμενο υπολογισμού, μέτρησης και

ελέγχου. Η πειραματική επιστήμη και ο κοινωνικός στοχασμός που εδράζεται στην εμπειρία του αισθητού κόσμου αναλαμβάνουν τα διανοητικά ηνία.” (Καρπούζος, 2014: σ. 3). Υπό ένα παρόμοιο νοητικό πρίσμα τέθηκε και η αντίληψη για την φύση και το ευρύτερο περιβάλλον. Ο Max Weber (στον Καρπούζο, 2014: 1) αναφέρει σχετικά ότι “η επιστημονική επανάσταση οδήγησε στην απομάγευση της φύσης, στην κατάρρευση της υπερβατικής τάξης του νοήματος και των αξιών και εν τέλει στον μηδενισμό της σύγχρονης ζωής.”

Με άλλα λόγια, δυο διαφορετικοί πολιτισμοί με διαφορετικές αφετηρίες καταλήγουν να επεξεργάζονται με διαφορετικό τρόπο το ίδιο, διαχρονικό θέμα. Η συνειδητοποίηση αυτή μπορεί να εμπλουτίσει σε μεγάλο βαθμό, τόσο την δική μας θεωρητική κατάρτιση και αντίληψη, όσο και τις εν γένει πρακτικές περαιτέρω περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης που ακολουθούν σε δεύτερο χρόνο. Ταυτόχρονα, δεδομένης της έντονης διάδοσης της διαθεματικότητας στην εκπαίδευση, η εμβάθυνση αυτή είναι πολύ χρήσιμη στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, μιας και έτσι διανθίζεται με γνώσεις πιο βιωματικές και ενδιαφέρουσες από την απλή απαρίθμηση προβλημάτων, κινδύνων και τρόπων αντιμετώπισης για το περιβάλλον. Και αυτό γιατί απευθύνεται στην φαντασία (Δολιώτη, 2010) καλλιεργώντας το μαγικό στοιχείο της ανθρώπινης σκέψης, ιδιαίτερα αναπτυγμένο στις νεότερες ηλικίες αλλά εξίσου αναγκαίο και στις μεγαλύτερες, αγγίζει τα συναισθήματα και ανοίγει νέους δρόμους αντίληψης της ζωής και της φύσης.

Κάτι τέτοιο φυσικά υποδεικνύει την ανάγκη αναπροσανατολισμού της διδασκαλίας αξιών στην εκπαίδευση και την προηγούμενη αποδοχή τους από την κοινωνία. Τα παιδιά αρχικά πρέπει να μάθουν ότι το σύνολο της ζωής είναι άξιο σεβασμού και προστασίας. Όχι, όμως, ξεκινώντας από μια άκρως προβληματική και διαταραγμένη κατάσταση, εκείνη της διατάραξης της περιβαλλοντικής αρμονίας - που εν τέλει αποτελεί και άμεση αντανάκλαση και δημιουργήμα της ταραγμένης ανθρωπότητας και του στρεβλού και στενού τρόπου να

αντιλαμβάνεται την έννοια του συμφέροντος και της κυριαρχίας γενικότερα και ειδικότερα πάνω στην φύση - αλλά από μια εσωτερική αφετηρία που εκλαμβάνει την αρμονική συνύπαρξη με την φύση και τον σεβασμό ως κάτι φυσικό και όχι ως έναν μακρινό, πολυπόθητο στόχο. Πρόκειται, δηλαδή, για την ανάγκη μιας ευρύτερης συνειδησιακής αλλαγής και κατανόησης, με εκπαιδευτική αποτύπωση.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό η μελέτη του πνεύματος προστασίας της φύσης που διαπνέει όλο το μυθολογικό υλικό για την Θεά Αρτέμιδα, αλλά και την φιλοσοφική της διάσταση έχει κάποια μοναδικά χαρακτηριστικά που συγκλίνουν θεματικά με τους στόχους για την αειφορία και γι' αυτό θα μπορούσε να γίνει ένας παραλληλισμός και μια ταυτόχρονη αναφορά σε διδακτικό επίπεδο και με κατάλληλο υλικό. Αυτός ο παραλληλισμός θα εξυπηρετεί μια σειρά από σημαντικούς διδακτικούς στόχους.

Η μελέτη των μύθων για την Αρτέμιδα, των διηγήσεων αλλά και των φιλοσοφικών αναλύσεων και διαστάσεων που διέπουν την ενασχόληση με την σύνδεσή της ως Προστάτιδα του περιβάλλοντος εμπνέουν με τρόπο απλό και μαγευτικό τον σεβασμό, το δέος και την αναγνώριση της φύσης ως έναν ζώντα οργανισμό που λειτουργεί ως “οίκος”. Φιλοξενεί την ανθρώπινη δραστηριότητα και την εμπεριέχει, ενώ η αρμονική συνύπαρξή μας με αυτήν είναι κομβικής σημασίας για την ευδαιμονία, κάτι ήδη αναγνωρισμένο από τους Στωϊκούς και μέσα στο πνεύμα της βιώσιμης ανάπτυξης. Εννοιολογικά, μπορεί να γίνει η εξής σύνδεση: η μελέτη της μυθολογίας απευθύνεται στην συναισθηματική σφαίρα και στην νοητική, καθώς αποκτούμε μια νέα αντίληψη για την φύση και στη συνέχεια καλούμαστε να εκφράσουμε έμπρακτα αυτήν την νέα φιλοσοφία με τις πανάρχαιες ρίζες μέσα από την έμπρακτη ενασχόληση και εφαρμογή των 17 στόχων και υπο-στόχων του ΟΗΕ.

Ο πνευματικός προσανατολισμός, δηλαδή η συνειδητοποίηση ότι κάθε ζωή αξίζει προστασίας γιατί ενέχει μίαν ιερότητα, ή τουλάχιστον ενείχε κάποτε ως ουσιαστική ιδέα και στάση κάποιων

κοινωνιών, εκ των πραγμάτων σπάει την έμφαση σε κερδοσκοπικές και ψυχρές αντιλήψεις που υπάρχουν στο σύνολο της κοινωνίας και ανοίγει τον δρόμο για την ανάδειξη ενός πιο ανθρωπιστικού πνεύματος, που συμφωνεί με όλους τους προβαλλόμενους στόχους του ΟΗΕ: την εξάλειψη της φτώχειας, την ποιοτική εκπαίδευση, την ισότητα, την ορθή και δίκαιη διαχείριση των πόρων, κλπ. Βοηθά, δηλαδή, την κάλυψη ενός βασικού κενού στην αντίληψη και στην δόμηση μια περιβαλλοντικής ηθικής, το οποίο ευθύνεται για τα προβλήματα του περιβάλλοντος και όχι μόνο.

Για παράδειγμα, ένα διαθεματικό project στο γυμνάσιο και στο λύκειο μπορεί να αναδύει το ζήτημα ορθής διατήρησης των φυσικών πόρων ή/και την προστασία της άγριας ζωής μέσα από συγκεκριμένους μύθους ή σημεία στις διηγήσεις τις σχετικές με την Αρτέμιδα ή στην λατρεία της ή τις συνήθειες των κυνηγών που απέφευγαν να σκοτώνουν τα νεαρά μέλη των ειδών (ελάφια, κλπ.) ως ένδειξη σεβασμού στην Θεά, δηλαδή στην ίδια την ζωή και την φύση.

Αντιστοίχως, η διερεύνηση της απαγόρευσης κυνηγιού στα ιερά άλση ή την διακήρυξη τόπων μεγάλης φυσικής αξίας ως ιερά αυτόματα επιδρούσε απαγορευτικά στην συνείδηση του μέσου πολίτη, ενώ σήμερα γίνεται τεράστια προσπάθεια για την απλή και μόνο ευαισθητοποίηση του πολίτη ή των παιδιών και των νέων. Άρα, οι ηθικές αξίες του σεβασμού και το αίσθημα δέους δρούσε πολύ πιο αποτελεσματικά από τις σύγχρονες απαγορεύσεις, γιατί απευθυνόταν στο βάθος της ανθρώπινης συνείδησης και όχι σε επιφανειακές της εκδηλώσεις που εύκολα "διαφθείρονται" από τα ανθρώπινα πάθη της κερδοσκοπίας και της κυριαρχίας.

4.7.1 17 Στόχοι για την αειφορία & Άρτεμις

Στην σύνδεση των αξιών που πρεσβεύουν οι 17 στόχοι του ΟΗΕ με εκείνες που απορρέουν από τις μυθολογικές διηγήσεις της Αρτέμιδος, βρίσκουμε αρωγό σχετικές συζητήσεις που κάνουν σαφή λόγο για τον καθοριστικό ρόλο της θρησκείας - ως έναν από τους φορείς πνευματικότητας που εξετάζεται εδώ- και του πολιτισμού. Συγκεκριμένα, οι Niamir-Fuller,

Özdemir & Brinkman (2016) αναφέρουν ότι "αποφασιστική δράση απαιτείται από την διεθνή κοινότητα για την αντιμετώπιση της επείγουσας και αυξανόμενης περιβαλλοντικής υποβάθμισης, και τις σχετικές προκλήσεις κοινωνικής και οικονομικής αειφορίας", αναγνωρίζοντας ότι "η θρησκεία και ο πολιτισμός μπορούν να έχουν έναν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, της βιοποικιλότητας και την απώλειας οικοσυστημάτων, την μόλυνσης, της αποψίλωσης των δασών, της ερημοποίησης και της μη-αειφορικής γης, της χρήσης των υδάτων και άλλων επειγόντων θεμάτων που αναγνωρίζονται ως τέτοια, μέσα σε ένα διεθνές όραμα από όλα τα έθνη, σε ευθυγράμμιση με τις αρχές της Agenda 20130 για την αειφόρο ανάπτυξη (σ. vi).

Στο ίδιο πνεύμα ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών Ban Ki-moon αναφέρεται επί λέξει στο "ιερό καθήκον" μας για την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και την "ηθική επιταγή" για όλους τους ανθρώπους της πίστης και της συνείδησης (σ. vi) να προβούν σε τέτοιες συμπεριφορές και δράσεις. Έτσι, ενοποιεί μέσα σε ελάχιστα λόγια την ουσία της στάσης αυτής, κάνοντας αναφορά στην ξεχασμένη έννοια της ιερότητας και την σύνδεσή της τόσο με την φύση όσο και με βασικά και ουσιώδη στοιχεία ανθρωπισμού. Στην περίπτωση της Αρτέμιδος, οι έννοιες της φύσης, της ιερότητας και του ανθρωπισμού μέσα από τους διάφορους προστατευτικούς της ρόλους τόσο στην άγρια ζωή όσο και στο πεδίο της πόλης, δηλαδή στο ανθρωπογενές περιβάλλον, είναι άρρηκτα συνυφασμένες. Η σύνδεση ιερού και αειφορίας, όμως, δεν έχει διαφύγει και από την θέαση άλλων μελετητών. Ο Carroll (2004) στο έργο του Sustainability and Spirituality θεωρεί ότι "ο πνευματικά προσανατολισμένος, αειφορικός τρόπος ζωής είναι ένας αέναος χορός λογικής και πίστης. Η λογική χωρίς πίστη υποκύπτει στην υπερηφάνεια, την αλαζονεία, την ύβρη και σε όλα όσα φέρνουν μαζί τους, ενώ η πίστη χωρίς λογική αρνείται την ανθρωπότητα, αρνείται το ποιοι είμαστε ως ανθρώπινα όντα. Η αειφορία χωρίς την δέουσα προσοχή προς το Μυστήριο, το Πνεύμα και την Πνευματικότητα αποτελεί αδιέξοδο, γιατί επίσης αγνοεί το ποιοι είμαστε." (σ.6).

Οι Niamir-Fuller, Özdemir & Brinkman (2016) υπογραμμίζουν την δυνατότητα των "θρησκευτικών και πολιτιστικών κοινοτήτων να προάγουν τις δυνατές, συμπεριληπτικές, πράσινες, αειφορικές και μεταμορφωτικές οικονομίες, βασισμένες σε μια κυκλικότητα, στο μοίρασμα, την συνεργασία και σε εναλλακτικά μέσα ανάπτυξης και "ευ ζην", προάγοντας αξίες προσανατολισμένες στο κοινό καλό και όχι στο κακώς νοούμενο προσωπικό συμφέρον.

Συνεχίζει λέγοντας ότι οι κοινότητες αυτές "μπορούν να λειτουργήσουν ως εργαλεία εκπαίδευσης πιο αειφορικών τρόπων ζωής και συμπεριφορών, με στόχο την αειφορική κατανάλωση και παραγωγή και τον αναστοχασμό πάνω στην συνέπεια των δράσεών τους πάνω στους άλλους." Κάτι τέτοιο θα έχει ως αποτέλεσμα "να συνδράμουν σημαντικά στο να δοθεί τέλος στην ακραία φτώχεια, χωρίς να αφήνουν κανέναν πίσω, όταν αντιμετωπίζουν πολυεπίπεδη φτώχεια και σχετικές προκλήσεις, όπως τα δικαιώματα των γυναικών, των νέων και των μειονοτήτων, καθώς και την πρόσβαση σε όλες τις βασικές υπηρεσίες." (σ. vi). Σε μια αντιπαραβολή με την μυθολογία της Αρτέμιδος παρατηρεί κανείς ότι αυτή προάγει τις έννοιες της προστασίας της γυναίκας, των νέων ατόμων, αλλά και των κατατρεγμένων ατόμων που αναζητούν καταφύγιο στην ιερότητα του ναού, λαμβάνουν βοήθεια υπό την σκέπη της έννοιας της ιερότητας κάθε ζωής, τόσο στο σύνολό της ως φύση, όσο και στα επιμέρους στοιχεία της, ως πανίδα, χλωρίδα, νέα άτομα ή διάσωση ατόμων σε κίνδυνο, ζώων ή ανθρώπων. Παράδειγμα, τα ζώα που διασώζονται από την ανθρώπινη καταστροφική και παρανοϊκή μανία του συντρόφου της στον κυνήγι, τα ιερά άλση, η Ιφιγένεια που διασώζεται, ο μετανοημένος κυνηγός που τελικά συγχωρείται, ακόμα και ο ήρωας Ηρακλής που αν και παγίδευσε την ιερή ελαφίνα, τελικά συγχωρείται επειδή δεν αφαίρεσε την ζωή της, αλλά την προστάτεψε. Η έννοια της προστασίας και το ανθρωπιστικό, ελεήμον στοιχείο εμφανίζονται διάχυτα ενώ η οικολογική δράση, συνυφασμένη με αυτό, νοείται ως ένα ηθικά, ανώτερο στοιχείο.

Αν και στο κείμενο των Niamir-Fuller, Özdemir & Brinkman (2016) που κοσμεί την επίσημη σελίδα του ΟΗΕ γίνεται λόγος για "θρησκείες", στην ιδιαίτερη περίπτωση της ελληνικής μυθολογίας, στην οποία ανήκει η Άρτεμις στον ελληνικό, χριστιανικό πλέον εδώ και αιώνες δυτικό χώρο, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια ιδιαίζουσα περίπτωση. Ο Sailors (2007) στην διατριβή του για την σχέση μυθολογίας και θρησκείας διευκρινίζει ότι " για να κατανοήσουμε τις λειτουργίες που η θρησκεία ή η μυθολογία υπηρετούν σε μια οποιαδήποτε δεδομένη κουλτούρα, πρέπει αυτές να εξεταστούν τόσο ξεχωριστά όσο και μαζί, καθώς συνδέονται στενά." (σ.4). Και διευκρινίζει ότι "μια μεγάλη μερίδα της μυθολογίας επεξηγεί την θρησκεία, ακριβώς, όπως η θρησκεία είναι μυθολογία στην πράξη. Αυτό είναι ιδιαίτερα αληθές σε μια κουλτούρα τόσο πλούσια σε παραδόσεις όσο αυτή που είχαν οι Έλληνες." (σ.4). Κατά συνέπεια, η ελληνική μυθολογία μπορεί να ιδωθεί εν μέρει και ως μέρος μιας αρχαίας θρησκείας με δυνατά νοητικά και συναισθηματικά στοιχεία που ενσωματώθηκαν μετέπειτα πολιτισμικά και δεν έχασαν ποτέ την δύναμή τους. Εκτός από δοκιμασμένα και αποτελεσματικά με όρους αειφορικούς σε έναν προηγούμενο κύκλο του ανθρώπινου πολιτισμού, είναι ακόμα πολύ χρήσιμα για την επίτευξη ευρύτερων ανθρωπιστικών στόχων, όπως εκείνων της αειφορίας μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, παγκόσμιο αυτήν την φορά.

Η Helena González-Vaquerizo (2019) στην εργασία της σχετικά με την λεγόμενη "υπόθεση του Κρόνου" των Bradshaw & Brook (2009) την αναδεικνύει ως μέρος μιας "πρόσφατης συνήθειας στο πεδίο των Επιστημών της Γης (μαζί με τις υποθέσεις της "Γαίας" και της "Μηδείας") κατά την οποία πρόσωπα της ελληνικής μυθολογίας χρησιμοποιούνται για την επεξήγηση της δυναμικής της βιόσφαιρας" (103). Και σημειώνει ότι οι κλασσικές σπουδές και η πρόσληψή τους από την επιστήμη αποτελούν ένα νέο πεδίο (σ.103) - στις οποίες εμπίπτει και η μελέτη της ελληνικής μυθολογίας - και μπορούν να "παίξουν έναν ρόλο στην αντιμετώπιση των επειγόντων επιστημονικών ερωτημάτων και ακόμα και να βοηθήσουν στην

ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνείδησης." (σ. 101).

Οι αξίες που αφορούν στην Θεά Αρτέμιδα είναι άμεσα συνυφασμένες με την έννοια και την πράξη της αειφορίας που προωθείται και από τους 17 στόχους του ΟΗΕ, και μάλιστα αφορά και τις τρεις αναλυόμενες διαστάσεις της: την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική.

Η προσέγγιση της φύσης ως ενός ζωντανού οργανισμού που ενέχει ανώτερα πνευματικά στοιχεία, σύμφυτα με τις ηθικές αξίες, όπως ο χαρακτήρας που συμβολοποιεί η Άρτεμις, εξασφαλίζει την αειφορία με ήπιο και αποτελεσματικό τρόπο. Αυτό συμβαίνει επειδή για τον μέσο άνθρωπο δεν είναι η επιστημονική τοποθέτηση που επιδρά καταλυτικά για την προστασία της φύσης, αλλά μάλλον η διάχυτη κοινωνική αντίληψη που υπαγορεύεται περισσότερο από την θρησκεία και τις σχετικές διανοητικές αντιλήψεις που αγγίζουν την συναισθηματική σφαίρα του ατόμου και διαποτίζουν εν είδη παιδείας την συνείδηση και την περαιτέρω δράση του.

Είναι δύο οι στόχοι (16ος και 17ος) που αφορούν την ειρήνη, την δικαιοσύνη και τους ισχυρούς θεσμούς, αλλά και την συνεργασία γι' αυτούς, που ήδη αναγνωρίζονται ως πνευματικές, κοινωνικές και ηθικές αξίες. Στην πραγματικότητα, όμως, το σύνολο των στόχων αγγίζει έμμεσα ή άμεσα αξίες που, επίσης, προωθούνται από την λατρεία της Αρτέμιδος. Ακόμα και μια πρώτη επαφή με τις μυθολογικές διηγήσεις που την αφορούν φανερώνει ότι η λατρεία της αφορούσε στο σύνολο της φύσης, το υγρό στοιχείο (λίμνες, πηγές, ποτάμια), τα όρη με την αντίστοιχη χλωρίδα και πανίδα (η Άρτεμις ως *Πότνια Φυτών* και ως *Πότνια Θερών*) αλλά και μέρη πιο κοντά στο αστικό τοπίο της εποχής (ιερά άλση και αντίστοιχα είδη) αφορούν σε αντιστοιχία τους στόχους 14 και 15 (Ζωή στο Υδάτινο Περιβάλλον και Ζωή στη Στεριά) αλλά και τους στόχους 6 Καθαρό Νερό & Αποχέτευση και 7 Φθηνή & Καθαρή Ενέργεια, μετρόπο πιο έμμεσο.

Στην μελέτη των Fischer - Hansen (2009, σ. 2008), που θεωρείται βιβλιογραφικά η πιο πλήρης για την Αρτέμιδα, αναφέρεται συγκεκριμένα η στενή της σύνδεση με το υγρό στοιχείο και ο ρόλος της ως Θεάς των υδάτων και των πηγών στις Συρακούσες της Νοτίου Ιταλίας, όπου η λατρεία της ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και αναφέρεται η διάνοιξη της πηγής της Αρετούσας ή Αρεθούσας για την ευχαρίστηση της Θεάς (Διόδωρος Σικελιώτης 5.3.4). Παρόμοια αναφορά γίνεται και στα Σχόλια στον Πίνδαρο (Pyth. 2.7, 12 στον Drachmann), ο οποίος την αναφέρει και ως Ποτάμια (Pind. Pyth., 2.7). Η ίδια μελέτη μας πληροφορεί ότι όντας στενά συνδεδεμένη με τους Πελοποννησίους που μετοίκησαν στις Συρακούσες συνδέεται, επίσης, με τον Ποταμό Αλφειό στην Ολυμπία και ανάλογες λατρείες της στην Πελοπόννησο.

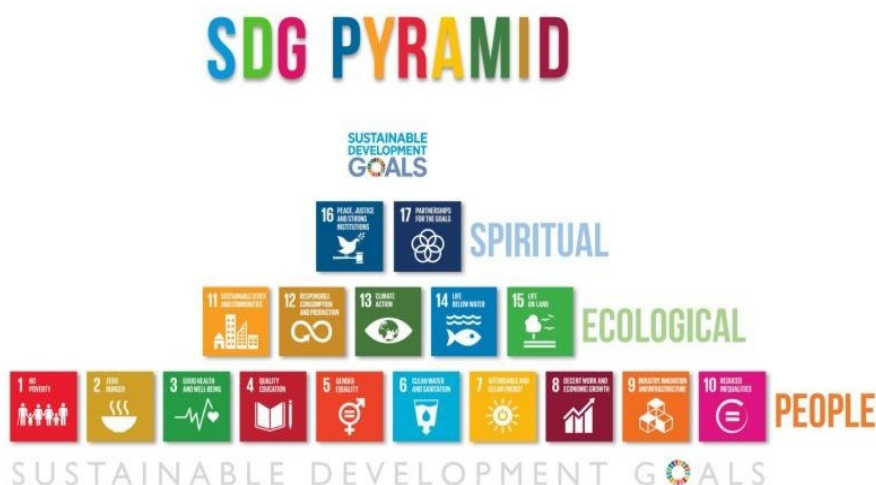
Ο έλεγχος του κυνηγιού στις αρχαιότερες κοινωνίες ή/και της υλοτόμησης σίγουρα θα έφερνε και μια πιο δίκαιη κατανομή και κατανάλωση των υφιστάμενων πόρων, καθώς και έναν περιορισμό της άκρατης πολεμικής δραστηριότητας και διάθεσης αρπαγής, εφόσον το θρησκευτικό στοιχείο ήταν κοινό στην Ελλάδα και στον Μεσογειακό χώρο.

Η λατρεία της Αρτέμιδος αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και την ίδια την ζωή της πόλης στον βαθμό που αυτή ήταν συνδεδεμένη με την προστασία της νέας ζωής (νέα παιδιά), την εκπαίδευση και την προστασία τους στον ναό αλλά και την ένταξή τους για μερικά χρόνια σε λατρείες και δραστηριότητες, όπου η έννοια του "κοινού καλού" της ευρύτερης κοινότητας (ο όρος που χρησιμοποιεί ο Πλάτων είναι "κοινή ευδαιμονία") ήταν ο γνώμονας εκπαίδευσης και όχι η εγωιστική ανάπτυξη ή η προβολή του Εγώ. Κατά συνέπεια, υπάρχει αντιστοιχία και με τον στόχο που αφορά την εκπαίδευση αλλά και την προστασία και ισότητα της γυναίκας που αντιμετωπίζεται ακόμα σε ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη με τρόπο απαράδεκτο και απάνθρωπο. Η λατρεία της Αρτέμιδος αγκάλιαζε φυσικά και το κέντρο της οικογενειακής ζωής, οικονομίας και διαχείρισης που ήταν ανέκαθεν η γυναίκα ως κέντρο αποφάσεων σε πιο μητριαρχικές κοινωνίες ή με έμμεσο τρόπο στις πατριαρχικές. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πηγές

μαρτυρούν μια ιδιαίτερη προσοχή και εκπαίδευση να δίνεται στην γυναίκα ως αποτέλεσμα αναγνώρισης του νευραλγικού και αναντικατάστατου κοινωνικού και ευρύτερου ρόλου της και της φύσης της - φυσικής, νοητικής, συναισθηματικής.

Η προστασία των ειδών παραπέμπει σαφώς σε μια αειφορικού τύπου υπευθυνότητα και δράση, εφόσον είδαμε ότι η αειφορία είναι στην ίδια της την θεωρητική βάση προσανατολισμένη σε ηθικές αξίες που αγγίζουν μέσω των ποικίλων αναγκαίων δράσεων οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες. Η ίδια η προώθηση ης αειφορίας αντανακλά μια συνειδητοποίηση για την ανάγκη ηθικού επαναπροσανατολισμού στο ζήτημα του περιβάλλοντος που στις αρχαίες κοινωνίες ήταν κάτι δεδομένο. Συγκεκριμένα, οι στόχοι 11 έως 16 αφορούν καθαρά την οικολογική αρμονία (αειφορικές πόλεις και κοινότητες, υπεύθυνη κατανάλωση και παραγωγή, κλιματική αλλαγή, υποθαλάσσια ζωή, ζωή στην ξηρά), ενώ οι 1 έως 10 έχουν συμπεριληπτικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα. Δομούν, έτσι, αυτό που ο Antonio Guterrez, Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών, διατύπωσε ως τρίγωνο λέγοντας: “Η ανθρωπιστική ανταπόκριση, η αειφορική ανάπτυξη και η αειφορική ειρήνη (με τις σχετικές συνεργασίες) αποτελούν τις τρεις πλευρές του ίδιου τριγώνου.”, όπως απεικονίζεται στο παρακάτω τριγωνικό Σχήμα 1.

Σχήμα 1 Η τριγωνική απεικόνιση των 17 στόχων κατά Antonio Guterrez

Η παρατήρησή του αυτή στην πραγματικότητα υπογραμμίζει την σημαντικότητα της μελέτης και της ανάδειξης της Αρτέμιδος ως Θεάς Προστάτιδας της φύσης, εφόσον οι μυθολογικές διηγήσεις που την αφορούν εμπεριέχουν με τρόπο ήπιο, μαγευτικό αλλά ταυτόχρονα και πολύ συγκεκριμένο την κάθε αξία που οι 17 στόχοι για πρώτη φορά επίσημα σε διακρατικό επίπεδο στην νεότερη ιστορία φιλοδοξούν να προωθήσουν και να στηρίξουν, φανερώνοντας το υψηλό πεδίο σύνθεσης που διείπε τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και τους φορείς του. Ο σεβασμός των ειδών, η ιεροποίηση της φύσης που δεν αφήνει περιθώρια για ασέβεια ή άκρατη εκμετάλλευση, εφόσον αντίκειται σε εκείνο που ο άνθρωπος μαθαίνει να βλέπει ως μέρος του ίδιου του εαυτού του και της κοινότητάς του αλλά και του ευρύτερου Εαυτού του, του Οντολογικού του πεδίου που συμβολοποιείται στην Αρτέμιδα, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Επίσης, η προσεκτική διαχείριση του φυσικού τοπίου μέσα από την ιεροποίηση των δασών ως ιερών τόπων - όπως το ιερό άλσος της Αυλίδας- η σύνδεση της Αρτέμιδος με τις ακολούθους της Νύμφες - Προστάτιδες του υγρού στοιχείου.

Όπως είδαμε η Άρτεμις είναι και μεγάλη προστάτιδα στο ανθρωπογενές περιβάλλον της πόλης, των γυναικών και των νεαρών μελών με διαδεδομένη λατρεία απίστευτων διαστάσεων στην Έφεσο που διατηρήθηκε και ενδόθηκε στην πορεία το χριστιανικό σχήμα της Παρθένου, με έμφαση στην Μητέρα Θεά και την αντίστοιχη λειτουργία της μητέρας που είναι η κυοφορία, η γέννηση, η ανάπτυξη, η συντήρηση και η αμείλικτη παρέμβαση για την επιβίωση των νέων ατόμων. Η αντιστοιχία με τον στόχο που αφορά τις αειφορικές πόλεις και κοινότητες είναι ξεκάθαρη. Η Άρτεμις, όντας το σύμβολο του συνόλου της φύσης αγκαλιάζει το φυσικό περιβάλλον που δεν νοείται ξεχωριστά από το ανθρωπογενές, στο οποίο έχει συγκεκριμένες πάντα, προστατευτικής φύσεως, λειτουργίες και τελετουργίες εκφράζοντας κατ' ουσίαν έμπρακτα την φιλοσοφική διάσταση του χαρακτήρα της που θέλει το ανέγγιχτο, καθαρό, "άγριο" πνευματικό στοιχείο που ενυπάρχει και στον άνθρωπο να αντανakλάται τόσο στην φύση όσο και στην κοινωνική δράση και την αρμονική, κοινωνική συνύπαρξη.

Πέραν αυτού ο συσχετισμός της Αρτέμιδος με άλλες θήλειες οντότητες με άμεση σφαίρα ευθύνης και προστασίας τόσο στην φύση όσο και την πόλη αλλά και στο πεδίο της σύνδεσης και λατρείας του ατόμου με το πνεύμα, το θείο και το ιερό - την Δήμητρα για τις καλλιέργειες για παράδειγμα, που ωστόσο προΐσταται και των Μυστηρίων κ.α.,- υπονοεί τον πολύ διευρυμένο χαρακτήρα των αρχών της για τον οποίο έχει γίνει συγκεκριμένος λόγος σε άλλες μελέτες, όπως εκείνης της Τσιτσιμπάκου - Βασάλου (2009), του Rangos (2009), κ.α.

Παρακάτω, επιχειρείται μια απόπειρα απεικόνισης της σχέσης ανάμεσα στους 17 στόχους και τις συγκεκριμένες αξίες που προωθούνται από την μυθολογία και την γενικότερη αφήγηση για την Αρτέμιδα (Σχήμα 2).

Άρτεμις Μητέρα, Εφεσία, Πολύμαστος

Άρτεμις Μητέρα, μαστοφόρος, Σώτειρα, Μέλισσα, Ειλειθυία, Λυσίζωνος, Σελήνη, Εκάτη

*Άρτεμις Μητέρα, Εφεσία, Σώτειρα, Αζία, Μέλισσα, Εκάτη,
Βουλαία, Αγοραία, Ειλειθυία, Αυσίζωνος, Ηγεμόνη*

Κοσμική ισορροπία μέσω από αυστηρή παρέμβαση, Ισορροπία στην φύση,
αρμονική συνύπαρξη φυσικού & ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, δίκαιη
διαχείριση πόρων - κυνηγετικής δραστηριότητας, προστασία Ιερών Τόπων

*Άρτεμις Μητέρα, Ηγεμόνη, Αγοραία, Βουλαία, Δαφνία, Πυθία,
Δελφινία, Υμνία*

Ομαδικότητα μέσα από την κοινή λατρεία & τελετουργία, συνύπαρξη &
ομαδικότητα στην Φύση (ακολουθίες ομάδων νυμφών), Ομαδικότητα στην
Μουσική (Άρτεμις Υμνία), Ομαδικότητα στο ανθρωπογενές περιβάλλον

Κοινωνική και οικονομική διάσταση της αειφορίας

*Άρτεμις Μητέρα, Μέλισσα, Αυγοδέσμια,
Αυσίζωνος, Ειλειθυία Λέων, Κουροτρόφος,
Σελήνη, Εκάτη*

Προστασία & εκπαίδευση της γυναίκας & των
νεαρών ατόμων

Κοινωνική διάσταση της αειφορίας

*Άρτεμις Ορτυγία, Ακρία, Πότνια Φυτών &
Πότνια Θερών, Κονηγέτις, Μέλισσα,
Ελαφηβόλος, Καρυάτιδα, Ισχεαίρα,
Ποδάγρα, Αζία, Τοξόδαμφος, Τοξόκλυτος,
Τοξότις, Χρησυλάκατος*

Προστασία άγριας ζωής, χλωρίδας & πανίδας, ιεροί
τόποι

*Άρτεμις Λιμναία. Λιμνάτιδα, Αλφιαία,
Θερμία, Ακρία, Ιμβρασία, Ποταμία, Παραλία*

Σεβασμός, συνειδητοποίηση της ανάγκης για
προστασία, ιερότητα της ζωής, αισθητική απόλαυση
που δίνει το υγρό στοιχείο & ψυχική ανάταση,
κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών μέσα από την
επαφή με την φύση, αρμονική αλληλεξάρτηση

Περιβαλλοντική και κοινωνική διάσταση της αειφορίας

Σχήμα 2 Οι 17 στόχοι και η σύνδεσή τους με τις αξίες που πρεσβεύει η Άρτεμις

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ

Γενικά

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν διερευνήθηκαν μέσα από μια εκτενή αναφορά σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που αγκαλιάζει και συνθέτει ένα μεγάλο εύρος εννοιών και ζητημάτων που άπτονται των κλασσικών σπουδών, της φιλοσοφίας, της μυθολογίας, του περιβάλλοντος, της περιβαλλοντικής ηθικής, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, της βιώσιμης ανάπτυξης και της αειφορίας και του εξειδικευμένου ζητήματος των 17 στόχων του ΟΗΕ για την αειφορία. Τα συμπεράσματα μεταξύ άλλων συγκλίνουν στην επιβεβαίωση και άλλων ερευνών όπως εκείνη του Χαλκιά (2021) που διερεύνησε για την ύπαρξη αξιών αειφορίας και βιώσιμης ανάπτυξης στα αρχαιοελληνικά κείμενα με εξέχουσα την αναφορά στον Πλάτωνα, ο οποίος στην *Πολιτεία* του μάλιστα κάνει ιδιαίτερη μνεία τόσο στην φύση και στο περιβάλλον όσο και στο θέμα της ιερότητας. Στην παρούσα έρευνα χρειάστηκε να αναλυθούν αλληλοεφαπτόμενες έννοιες που άπτονται της φιλοσοφικής και λατρευτικής διάστασης της μυθολογίας μιας Θεάς με τεράστια εμβέλεια και εξαιρετικά δυνατό συμβολισμό μέσα από την συγκεκριμένη υπόσταση και ιδιότητά της ως Προστάτιδα της Φύσης και της Άγριας Ζωής με έμφαση στο γεγονός ότι η

συμβολοποίησή της κρύβει την άμεση σύνδεση ανθρώπου- φύσης - θείου και πνευματικότητας που κυριαρχούσε στην αντιληπτική θέαση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και όσων μετέπειτα επηρεάστηκαν απ' αυτόν, χάνεται στα βάθη του χρόνου και ενσωματώνει με τρόπο αρμονικό και ήπιο σημαντικά στοιχεία αειφορίας, χρήσιμα για την σύγχρονη επιτυχή μετάβαση σε μια πιο αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και φύσης, αλλά και για την επίλυση επειγόντων προβλημάτων που σχετίζονται με εκτενείς καταστροφές, μελλοντικούς κινδύνους, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα αλλά και το μέλλον των επόμενων γενεών που θα ακολουθήσουν.

Εξετάστηκαν οι έννοιες της πνευματικότητας, όπως γίνονταν αντιληπτές στην αρχαία εποχή και, όντας ενσωματωμένες τόσο στην λατρευτική ζωή, τις ευρύτερες αντιλήψεις των πολιτών αλλά και στις υποκείμενες φιλοσοφικές διαστάσεις τους που συμβολοποιούνταν στους θεούς, επεξηγήθηκαν σαφώς από τις φιλοσοφικές σχολές Στωϊκών, Νεοπλατωνικών και από τον Πλάτωνα. Συγκεκριμένα, η Άρτεμις ενδύομενη διάφορες ιδιότητες έχαιρε μεγάλου σεβασμού στο σύνολο του αρχαιοελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου και υπήρξε φορέας ενός αειφορικού πνεύματος όπου το ιερό και το θείο αναγνωρίζονταν στη φύση. Αυτή η αναγνώριση λειτουργούσε προστατευτικά για το περιβάλλον αλλά και ενέπνεε μια ενωτική σχέση μεταξύ ανθρώπου- φύσης και θείου η διατάραξη της οποίας είχε δυσμενείς εσωτερικές και εξωτερικές συνέπειες για τον άνθρωπο και την κοινότητά του. Η άγρια ζωή που ήταν μία από τις σφαίρες προστασίας της Θεάς θεωρείτο ουσιαστικό κομμάτι τόσο της ανθρώπινης ύπαρξης όσο και της θεϊκής, ένα μέρος της οποίας αντικατοπτριζόταν στην φύση. Λεπτομερώς το θέμα αυτό πραγματεύτηκε και επεξήγησε ο Πρόκλος, επιλεγμένα στοιχεία των απόψεων του οποίου παρουσιάστηκαν μιας και το θέμα άπτεται της βαθιάς διαφορετικότητας στην αντίληψη του θείου μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και της σύγχρονης που είναι επηρεασμένη από μια εντελώς άλλη αντίληψη για το θείο. Εκτός από τον Πρόκλο πολύ αξιόλογα και προς περαιτέρω διερεύνηση στοιχεία δίνονται από αρκετούς έγκριτους αρχαίους συγγραφείς τα οποία εκτός

του ότι επικυρώνουν το γεγονός αυτό έχουν αρχίσει να τυγχάνουν και μιας σταδιακής εξέτασης από σύγχρονους ερευνητές.

Για την πραγμάτευση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος εξετάστηκε η πνευματική διάσταση των μύθων, των διηγήσεων και των κειμένων που υποκρύπτουν αντίστοιχες φιλοσοφικές αρχές, διαχρονικής υφής που συγκλίνουν με σύγχρονες αξίες μαρτυρώντας έτσι τον διαχρονικό τους χαρακτήρα και την αναφορά στην περιβαλλοντική προστασία μέσα από τα δρώμενα που εμπλέκουν την Αρτέμιδα και εμπλέκονται με αυτήν. Η εξέταση διαφόρων διηγήσεων και υπονοούμενων αντιλήψεων που όχι μόνο συνδέονται με την Αρτέμιδα και την προστασία της φύσης αλλά η βαθύτερη έρευνα δεικνύει ότι το πνεύμα προστασίας της φύσης υπό την έννοια της ιερότητας είχε διεισδύσει βαθιά στην αρχαιοελληνική συμπεριφορά και ιδιοσυγκρασία, σε σημείο που να καθορίζει σημαντικές λεπτομέρειες της ζωής και της συμπεριφοράς που φανερώνουν έναν πολιτισμό που συνέδεε άμεσα την ανθρώπινη δράση με την ιερότητα και την προστασία της φύσης. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ανάσχεσης κυνηγιού πολύ νέων ηλικιακά ζώων, την απομόνωση μεγάλων εκτάσεων, ιερών τόπων και την επονομασία τους σε ιερά άλση ή την παραίνεση για αποφυγή φόνου ακόμα και άγριου ζώου που απειλούσε την ζωή του κυνηγού προς χάριν την Θεάς.

Το τρίτο ερώτημα που αφορά την σύνδεση των 17 στόχων με τις αξίες που ενθάρρυνε η λατρεία της Αρτέμιδος ως προστάτιδα της Άγριας Ζωής και Φύσης αποδείχθηκε πρόσφορο, καθώς η αρχαιοελληνική αντίληψη που ενσωματώνεται στην μυθολογία της Αρτέμιδος έχει αειφορικό χαρακτήρα και τα δύο νοητικά πρίσματα μέσα από τα οποία αντιμετωπίζεται η προστασία της φύσης έχουν πολλά κοινά στοιχεία, πράγμα που ευνοεί την ενσωμάτωση της μυθολογίας αυτής σε ένα εκπαιδευτικό πλαίσιο, συνδράμοντας έτσι ουσιαστικά σε μια σταδιακή συνειδησιακή διαφοροποίηση της εσωτερικής στάσης των πολιτών έναντι της φύσης.

Τέλος, το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα για την δυνατότητα διδασκαλίας των αειφορικών αξιών στις παρούσες και μελλοντικές γενιές μέσα από την μελέτη της μυθολογίας για την Αρτέμιδα διερευνήθηκε σε συνάρτηση με την υφιστάμενη διαθεματικότητα και την εν γένει εκπαιδευτική πολιτική που υπαγορεύεται από την ανάγκη προστασίας της φύσης και την ενστάλαξη μιας τέτοιας εποικοδομητικής στάσης με συγκεκριμένους τρόπους στην εκπαίδευση.

5.2 Αξιοποίηση των Μυθολογικών Διηγήσεων - Προτάσεις - Ενδεικτικές Δραστηριότητες

Μέσα στα πλαίσια της διερεύνησης του τελευταίου ερευνητικού ερωτήματος που αφορά την αξιοποίηση των μυθολογικών διηγήσεων που αφορούν την Αρτέμιδα στην εκπαίδευση για την προώθηση αειφορικών αξιών, θα γίνουν ορισμένες ενδεικτικές προτάσεις για τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο. Αυτό μπορεί να αποτελέσει έναυσμα και για την παραγωγή πιο συγκεκριμένου εκπαιδευτικού υλικού από άλλους ερευνητές ή/και εκπαιδευτικούς ή συναφείς φορείς στα πλαίσια διαφορετικών βαθμίδων της Εκπαίδευσης ή/και επιμορφώσεων των εκπαιδευτικών, σε Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης αλλά και σε περιβάλλοντα και περιπτώσεις άτυπης εκπαίδευσης ή εκπαίδευσης ενηλίκων (δημόσια & ιδιωτικά ΙΕΚ, πανεπιστημιακά σεμινάρια από κέντρα δια βίου μάθησης, κλπ.).

Α) Στο πλαίσιο της Πρωτοβάθμιας & Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Η μυθολογία της Αρτέμιδος ως Προστάτιδας της Φύσης και του Περιβάλλοντος μπορεί να αξιοποιηθεί από τους/τις εκπαιδευτικούς του δημοτικού σχολείου και περαιτέρω κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας των παιδιών με σκοπό να εγείρουν και να καλλιεργήσουν την περιβαλλοντική συνείδηση έναντι της φύσης, αξιοποιώντας παράλληλα την παιδική και εφηβική δεκτικότητα προς το “μαγικό” στοιχείο με το οποίο μπορούν να μάθουν να

συνδέονται και το οποίο ξυπνά ιδιαίτερα μέσα από την μαγική λειτουργία του μύθου.

Θα ήταν χρήσιμο να γίνει μια διαθεματική θεώρηση των μύθων, εμπλέκοντας περισσότερα του ενός μαθήματα, καθιστώντας έτσι το μάθημα παιχνίδι για τις μικρότερες ηλικίες και πηγή πολλαπλών κινήτρων για μάθηση στις μεγαλύτερες. Η διαθεματική προσέγγιση θα βοηθήσει τα παιδιά να βρουν πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία στο μάθημα, θα τα κρατήσει σε εγρήγορση και θα προάγει την συνεργασία και την ομαδική λειτουργία. Σύμφωνα με την Χατζημιχαήλ (2010) η διαθεματική διδασκαλία ενισχύει σημαντικά την εσωτερική παρακίνηση. Παράλληλα, καλλιεργεί και αναπτύσσει γνώσεις, στάσεις, δεξιότητες και συμπεριφορές. Προάγεται η κοινωνικοποίησή των παιδιών, η ανάπτυξη της κριτικής τους σκέψης, η ομαδικότητα και η αλληλοβοήθεια και εγείρεται το ενδιαφέρον για το περιβάλλον τους, συμπεριλαμβανομένου και του οικολογικού (Χατζημιχαήλ, 2010). Έτσι, είναι σωστή η επιδίωξη εμπλουτισμένων σχεδίων μαθήματος με έντονο το στοιχείο της ευχαρίστησης και του ενδιαφέροντος για τις ηλικίες αυτές. Απώτερος στόχος είναι η ευαισθητοποίηση όχι μόνο στα περιβαλλοντικά προβλήματα και την ανάγκη επίλυσής τους, όπως γίνεται συνήθως για θέματα οικολογίας, αλλά η καλλιέργεια μια εναλλακτικής σκέψης για την φύση που θα διαπνέεται από σεβασμό μέσα από την μαγική, παραμυθένια σχεδόν, αντίληψη που προάγει ο μύθος και η αίσθηση της ολότητας και της συνύπαρξης με το φυσικό στοιχείο, αλλά και η καλλιέργεια της ιδέας και του συναισθήματος στα νέα άτομα ότι το περιβάλλον μπορεί αν θεωρηθεί ιερό, εφόσον ταυτίζεται με την ζωή που έχει ανυπέρβλητη αξία και είναι ιερή σε όλες τις εποχές, σε όλους τους πολιτισμούς και ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές ή θρησκευτικές, φιλοσοφικές και θεολογικές αντιλήψεις κάθε κοινωνίας.

Για την Ελληνική Μυθολογία ενδείκνυται η χρήση της αφηγηματικής και περιγραφικής μορφής διδασκαλίας, με στόχο μια πρώτη επαφή των παιδιών με τους αρχαίους μύθους. Η αφήγηση χρειάζεται να ενέχει τα στοιχεία της παραστατικότητας και της ζωντάνιας, αφού σε

μικρές ηλικίες αυτό προάγει την αισθητική απόλαυση, έχοντας παράλληλα και ψυχαγωγικό χαρακτήρα (Ρήγου, 1998 & Ferro, 2000). Η αφήγηση αυτή μπορεί να συνοδεύεται από βοηθητικούς τρόπους έκφρασης, όπως σχόλια, ερωτήσεις - απαντήσεις διευκρινιστικού χαρακτήρα. Εκτός από την παρουσίαση του μύθου μπορεί να γίνεται παράλληλη επεξεργασία παραθεμάτων και εικόνων, πάντα με την βοήθεια και εποπτεία του εκπαιδευτικού.

Το επίπεδο του μαθήματος και τα ανάλογα μέσα καθορίζονται από τον εκπαιδευτικό και την ηλικία, τάξη και βαθμίδα εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, μπορούν να γίνουν αναφορές στο αρχαίο κείμενο, μελέτη πηγών, κλπ. μέσα στα πλαίσια της διαθεματικότητας με την διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στο γυμνάσιο και λύκειο και ανάλογες αναλύσεις που σκοπεύουν σε μια μεγαλύτερη εμβάθυνση. Ή να γίνει μια μελέτη στο πλαίσιο της Ιστορίας της Τέχνης με αναφορά σε πίνακες και γλυπτά που έχουν δημιουργήσει καλλιτέχνες σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους με θέμα τις μυθολογικές διηγήσεις που αφορούν την Αρτέμιδα και το φυσικό περιβάλλον, την άγρια ζωή, τα ζώα, τον τρόπο που βλέπουμε την Φύση σήμερα, κλπ. Στο δημοτικό σχολείο, όμως, κυρίως στις μικρότερες τάξεις μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η καλλιτεχνική έκφραση πχ. η ζωγραφική ή η αναπαράσταση εν είδει θεατρικού παιχνιδιού.

Συγκεκριμένα, μπορεί να ζητηθεί είτε από νεαρούς ή από μεγαλύτερους μαθητές αλλά ακόμα και από ενήλικες που φοιτούν σε Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας ή και σε μαθητές Γυμνασίου Λυκείου Σωφρονιστικών Ιδρυμάτων να γίνει εικαστική απεικόνιση μέσα στα πλαίσια των Εικαστικών Μαθημάτων των ειδυλλιακών τοπίων και των κυνηγετικών σκηνών που περιγράφονται για παράδειγμα στον *Ιππόλυτο* με στόχο την ενεργοποίηση και ανάπτυξη της φαντασίας, την πιο άμεση σχέση με τον αρχαίο κόσμο και την αναπαράσταση της ψυχικής σχέσης με την φύση που καλλιεργείτο μέσα από τον αρχαίο λόγο.

Παρακάτω παρατίθεται ένα ενδεικτικό παράδειγμα δραστηριότητας σε αυτό το πλαίσιο και

αφορά παιδιά.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

ΘΕΜΑ: Μυθολογία & Περιβάλλον

ΔΙΑΡΚΕΙΑ: 25’

ΥΛΙΚΟ ΜΕΛΕΤΗΣ: Κείμενο και φωτογραφίες με σκηνές που απεικονίζεται η μυθολογική θεά Άρτεμις στην Τέχνη (γλυπτά, πίνακες ζωγραφικής) – Μύθος του Ακταίωνα.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ:

Οι μαθητές:

- Να γνωρίσουν την Θεά Αρτέμιδα, την μυθολογική θεά του κυνηγιού.
- Να μάθουν τον μύθο του Ακταίωνα.
- Να εντοπίσουν τις στάσεις της Θεάς και του Ακταίωνα απέναντι στο φυσικό περιβάλλον και να προβληματιστούν (Προστασία Φύσης- Ύβρις & έλλειψη σεβασμού - Τιμωρία - Συνέπειες - παραλληλισμοί με σύγχρονα προβλήματα του περιβάλλοντος)
- Να δραστηριοποιηθούν ομαδικά αναφορικά με την διήγηση, εμπλέκοντας και ένα άλλο μάθημα: π.χ καλλιτεχνική απεικόνιση, αναπαράσταση του μύθου με ρόλους - θεατρικό παιχνίδι, γραφή διαλόγων, κλπ.
- Να αναπτύξουν την ενσυναίσθηση για το φυσικό περιβάλλον και τα ζώα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

Η δραστηριότητα μπορεί να γίνει μέσω συζήτησης. Σε μεγαλύτερες τάξεις (Ε' & Στ') μπορεί να γίνει παρουσίαση μυθολογικών στοιχείων μέσα από ένα ντοκιμαντέρ. Στις μικρότερες μπορούν να παρουσιαστούν εικόνες & φωτογραφίες με απεικονίσεις της θεάς Αρτέμιδος που

σχετίζονται με την μυθολογία της και τα ζώα που προστατεύει ή/και είχε ως ιερά, ως Θεά του Κυνηγιού. Σε πολύ μικρές ηλικίες μπορεί να διαβαστεί ένα παραμύθι με θέμα το ελάφι ή να παρακολουθήσουν τα παιδιά κινούμενα σχέδια με ήρωα το ελάφι (π.χ. Bambi το ελαφάκι ή ανάλογο με ζώα του δάσους).

Έπειτα, μπορεί να διαβαστεί μια παραλλαγή του μύθου του Ακταίωνα, του κυνηγού που η Άρτεμις μεταμόρφωσε σε ελάφι. Θα θελήσουμε να συνδέσουμε τον μύθο με την έννοια της προστασίας της Φύσης και της κακής ανθρώπινης συμπεριφοράς που τελικά τιμωρείται. Τι γίνεται όταν η “τιμωρία” είναι ένα μεγάλο περιβαλλοντολογικό πρόβλημα;

Θα μιλήσουμε για την μεταμόρφωση του κυνηγού σε ελάφι και άλλες σχετικές ιστορίες που οι θεοί μεταμορφώνουν σε ζώα ανθρώπους, κάτι που θα μαγνητίσει το ενδιαφέρον των παιδιών.

Μπορούμε να μιλήσουμε για το πώς νιώθουν τα άγρια ζώα όταν τα κυνηγούν και πώς ένιωθαν που είχαν την προστασία της Άρτεμις. Να θέσουμε ερωτήματα όπως: γιατί πρέπει και εμείς να τα αγαπάμε και να τα σεβόμαστε;

Μπορούμε να ζητήσουμε από τα παιδιά να σκεφτούν ένα άλλο τέλος για την διήγηση:

Πώς θα ήταν αν η Άρτεμις συγχωρούσε τον Ακταίωνα και αυτός αναλάμβανε να υπηρετεί τα ζώα και τον ναό της;

Ανάλογα με τα μέσα, την ηλικία και τις διαθέσιμες ώρες εκπαίδευσης τα παιδιά μπορούν να χωριστούν σε ομάδες και να αναπαραστήσουν το μύθο υποδυόμενα τα ζώα, την Άρτέμιδα, τον Ακταίωνα, το ελάφι, κλπ.

B) ΆΛΛΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Σειρά Δράσεων για Ημέρες Πολιτισμού & Περιβάλλοντος με ένα αφιέρωμα στο χαρακτήρα της Θεάς Αρτέμιδος.

Με ανάλογο τρόπο μπορούν να χρησιμοποιηθούν και οι μυθολογικές διηγήσεις που αφορούν την Αρτέμιδα στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη όπου παρουσιάζεται η αφοσίωσή του στην Αρτέμιδα και το τίμημα που πλήρωσε γι' αυτήν, στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση όπου η δραματουργία διδάσκεται και να προταθούν σχετικές δραστηριότητες στους μαθητές που να συνδέονται ενδεχομένως με τα μαθήματα των αρχαίων ελληνικών και της φιλοσοφίας, να γίνεται συζήτηση και απαγγελία μονολόγων ή η προετοιμασία μιας διασκευής του έργου του Ευριπίδη, ιχνηλασία των αναφορών στην Αρτέμιδα και ανάλυση του χαρακτήρα της και εν τέλει μια θεατρική παράσταση που μπορεί να συνοδεύεται από άλλες σχετικές δραστηριότητες που να αφορούν την Αρτέμιδα ως Προστάτιδα της Φύσης. Οι δράσεις αυτές μπορούν να πάρουν τα διαφορετικά ονόματα της Αρτέμιδος εφόσον σχετίζονται με τις αντίστοιχες ιδιότητες:

Άρτεμις Άγροτέρα, Άρτεμις Πότνια Θερών, Άρτεμις Πότνια Φυτών, Άρτεμις Λιμναία, Άρτεμις Άγγελος, Άρτεμις Σωτήρα, Άρτεμις Μητέρα, Άρτεμις Ελαφία, Άρτεμις Άρκτος, Άρτεμις Ταυροπόλος, Άρτεμις Καπροφάγος, Άρτεμις Αγοραία, Άρτεμις Αλφειαία, Άρτεμις Ελεία, Άρτεμις Καρνάτιδα, Άρτεμις Κορυφαία, Κορυθαλία, Λοχεία, Χιτώνη, Ταυροπόλος, Ποδάγρα, κλπ.

Τα Περιβαλλοντικά Μονοπάτια - Γνωριμία με την μυθολογία της Αρτέμιδος

Θα πρόκειται για ειδικά διαμορφωμένα εκπαιδευτικές διαδρομές με ενημερωτικές πινακίδες που μπορούν να αναλάβουν να ετοιμάσουν οι ίδιοι οι μαθητές κατά ομάδες για διαφορετικά οικοσυστήματα, λιμναία, δασικά και αγροτικά που να σχετίζονται με την Μυθολογία της Αρτέμιδος: π.χ. Την γενέτειρά της, Αρκαδία, το Ιερό Άλσος της Τροιζήνας που αναφέρεται στον *Ιππόλυτο*, την Δήλο, τα Τέμπη όπου προΐσταται του Χορού των Μουσών μαζί με τον

αδελφό της Απόλλωνα, την Έφεσο, την Βραυρώνα, την Αυλίδα κλπ. Οι πινακίδες θα είναι για την καθοδήγηση αλλά και την υποδοχή στις κεντρικές εισόδους και με άλλες διακριτικές πινακίδες όπου χρειάζεται.

Μπορούν να υπάρξουν ονομασίες όπως η «Διαδρομή της Λίμνης» όπου θα παρουσιάζονται και βασικά στοιχεία του συγκεκριμένου τοπίου και οικοσυστήματος, η «Διαδρομή του Δάσους» και η «Διαδρομή του Αγρού», συνοδευόμενες από τα ανάλογα ονόματα της Αρτέμιδος. Θα δίνονται αναλυτικές πληροφορίες για τη ζωή στα άλση και τα αλσύλλια, τις πηγές, τα ποτάμια, την χλωρίδα, την πανίδα. Οι περιβαλλοντικές διαδρομές θα παρουσιάζονται σε ανάλογο Χάρτη, ενώ την εξερεύνηση και περιήγηση των ομάδων θα γίνεται από ομάδες μαθητών συνοδευόμενες από τον υπεύθυνο Καθηγητή και έμπειρο συνοδό- γνώστη της περιοχής.

Με την αφορμή αυτή, εκτός από την εξοικείωση με την συγκεκριμένη μυθολογία οι μαθητές θα έχουν και την ευκαιρία να εξετάσουν ως προηγούμενα παραδείγματα αντίστοιχες δραστηριότητες όπως π.χ. τα Μινωικά Μονοπάτια, κλπ. και να αφεθούν να δράσουν ελεύθερα και δημιουργικά.

Άλλες Προτάσεις:

α) Η επιμόρφωση και κατάρτιση εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων στην διδακτική των θεμάτων του μαθήματος της Μελέτης Περιβάλλοντος, εφόσον είναι διαμορφωτές της διδακτικής διαδικασίας μέσα από γνώσεις, στάσεις και ευαισθησίες.

Με ευθύνη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου μπορεί να γίνει παραγωγή συγκεκριμένου υλικού που θα διαφοροποιείται ανάλογα με το πού απευθύνεται πχ σε σχολεία, σε ποια βαθμίδα ή σε Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που μπορούν να συμπεριλάβουν τόπους μυθολογικού ενδιαφέροντος που να αφορά την Θεά Αρτέμιδα, μιας και εκ των πραγμάτων η λατρεία της ήταν ευρύτατα διαδεδομένη. Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να υπάρξει και η ανάπτυξη ψηφιακού

σχετικού υλικού εύκολα προσβάσιμου σε μαθητές και εκπαιδευτικούς αλλά και σε φορείς άτυπης εκπαίδευσης.

Στο ίδιο πνεύμα μπορεί να γίνει η παραγωγή ερασιτεχνικών ταινιών σε συνεργασία με δημοτικές ή σχολικές θεατρικές ομάδες για την αναπαράσταση σημαντικών μύθων που αφορούν την Αρτέμιδα και την προστασία της άγριας ζωής.

5.3 Περιορισμοί της Έρευνας

Αναμφίβολα υφίστανται περιορισμοί στην έρευνα που έχουν να κάνουν με την δυσκολία αντίληψης όλων των φιλοσοφικών, ηθικών και πρακτικών διαστάσεων που είχε η λατρεία της θεάς Αρτέμιδας στην αρχαιότητα, λόγω των περιορισμένων πρωτογενών πηγών που έχουν σωθεί αφενός, και, αφετέρου λόγω του περιορισμένου πεδίου ερμηνείας που προέρχεται από τις δευτερογενείς πηγές και αναλύσεις. Το τελευταίο είναι επηρεασμένο από αντιλήψεις νεότερες χρονικά και υπάγονται στους περιορισμούς και τις περιοριστικές ιδέες του δικού μας πολιτισμού. Πάντα λοιπόν θα υπάρχει μια μεγάλη απόσταση στην απόπειρα μελέτης ενός τέτοιου θέματος.

Εκτός από την ανεπάρκεια των αρχαίων πηγών, υπάρχει και η αντιφατικότητά τους, η πιθανή αποσπασματικότητά στις πληροφορίες τους, αλλά και η άκρα μυστικότητα της λατρείας που χαρακτήριζε το σύνολο των τελετουργιών της αρχαίας εποχής. Κατά συνέπεια πάντα θα υπάρχουν αναπάντητα ερωτήματα. Παρ' όλα αυτά η όλο και αυξανόμενη διεπιστημονικότητα φέρνει νέες, γόνιμες προσεγγίσεις και ιδέες, οπότε δεν αποκλείεται στο μέλλον να υπάρξουν και περαιτέρω σημεία προς συζήτηση. Σε κάθε περίπτωση οι μυθολογικές απεικονίσεις της θεάς Άρτεμις και η λατρεία της ως προστάτιδας τη Φύσης σε συνδυασμό με την αυξανόμενη αναγκαιότητα για την αλλαγή της στάσης προς το περιβάλλον θα συνεχίσει να προκαλεί το επιστημονικό ενδιαφέρον των ερευνητών.

5.4 Μελλοντικές Προεκτάσεις

Οι προεκτάσεις της μελέτης μπορεί να αφορούν τα επιμέρους θέματα που εξετάστηκαν ως βασικές θεωρητικές έννοιες μεμονωμένα ή συνθετικά με αναφορά το συγκεκριμένο μυθολογικό πλαίσιο και την σύνδεσή του με την συνειδητοποίηση μιας ευρύτερης συνειδησιακής αλλαγής που επιβάλλει η εποχή με τα πολυάριθμα περιβαλλοντικά θέματα και σε συνδυασμό με σημεία σύγκλισης με τους 17 στόχους του ΟΗΕ αλλά και γενικότερα με την βιώσιμη ανάπτυξη.

Εκτιμάται ότι σύντομα θα έρθει αντιμέτωπη η ανθρωπότητα με την συνειδητοποίηση της ανάγκης ηθικού προσανατολισμού γιατί στην εποχή μας για πρώτη φορά ιστορικά οι συνέπειες της λάθος στάσης έναντι της φύσης επηρεάζουν το σύνολο του πλανήτη και έχουν πολλές πτυχές, δεν είναι πια τοπικά και μεμονωμένα προβλήματα μικρής κλίμακας, αλλά παίρνουν μεγάλη έκταση και αφορούν πολλές κοινωνίες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η περιβαλλοντική εκπαίδευση και ηθική μπορούν να εμπλουτίσουν με νέες ιδέες και υλικό την θεωρία και την δράση τους άμεσα συνδεδεμένων τόσο με έννοιες πνευματικότητας όσο και με την βιώσιμη ανάπτυξη ή τους 17 στόχους του ΟΗΕ. Άλλωστε η Περιβαλλοντική Εκπαίδευσή είναι εκ των πραγμάτων προσανατολισμένη σε αξίες, δηλαδή θεμελιώδεις αρχές και πεποιθήσεις που καθορίζουν τον τρόπο θέασης της ζωής και ορίζουν τις επιλογές, τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις επιλογές ως σημεία αναφοράς για την αξιολόγηση και ερμηνεία του κόσμου.

Η ανάγκη να υπάρξει ένας γόνιμος κριτικός στοχασμός στα θέματα της αειφορίας προβλέπεται να μας φέρει αντιμέτωπους με νέες, διαφορετικές ιδέες που θα ορίσουν σε ένα βαθμό και τις ανάλογες λύσεις Στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, το ήθος παίζει μεγάλο ρόλο και χρειάζεται να συνάδει με τις αρχές της αειφορίας (Δημητρίου, 2009). Η περιβαλλοντική εκπαίδευση έχει ως στόχο στοχεύει όχι μόνο την απόκτηση οικολογικών γνώσεων και

συναισθημάτων αλλά κατεξοχήν την καλλιέργεια αξιών και στάσεων που θα οδηγήσουν στην αειφορία (UNESCO, 1992). Οι εκπαιδευόμενοι ενθαρρύνονται στην ανάλυση διαφορετικών απόψεων και αξιών όπως η βιωσιμότητας, η κοινωνική αλληλεγγύη και δικαιοσύνη, η ανεκτικότητα, η ελευθερία, η δημοκρατία κλπ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναγκαστικά η απομάκρυνση από μια υλιστική αντιμετώπιση της φύσης θα έρθει σε φυσική συνέπεια που θα φέρνει ισορροπία και θα δημιουργεί και μεγαλύτερα οράματα για το μέλλον.

Μελλοντικές ανάλογες έρευνες ή προεκτάσεις την παρούσας μπορούν να γίνουν υπό το πρίσμα που ήδη αναφέρθηκε, δηλαδή της επιστράτευσης των κλασικών σπουδών, των οποίων η μυθολογία και η φιλοσοφία αποτελούν ζωτικά κομμάτια για την διευκόλυνση προώθησης της περιβαλλοντικής συνείδησης. Η εστίασή τους μπορεί να αφορά άλλα πρόσωπα Οντοτήτων που προστατεύουν την φύση από το ελληνικό πάνθεον αλλά και από ευρύτερες μυθολογικές διηγήσεις ή και συγκριτική αντιπαραβολή ανάλογων αντιλήψεων και παραδόσεων με άλλες χώρες, πολιτισμούς κλπ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διερεύνηση του χαρακτήρα της Θεάς Αρτέμιδος ως Προστάτιδας του φυσικού περιβάλλοντος, φέρουσα σημαντικές ηθικές αξίες και μια αναγνώριση του πνευματικού στοιχείου στην Φύση μας έφερε αντιμέτωπους με μια σειρά πολύ ενδιαφερουσών εννοιών και θεμάτων που άπτονται αυτού του συνθετικού θέματος και έχουν ως πυρήνα την σύγκλιση ποικίλων εννοιών. Η πνευματικότητα σε αντιδιαστολή με την ανθρωποκεντρική στάση, η βιώσιμη ανάπτυξη, η νέα κατεύθυνση σκέψης και δράσης που υπαγορεύεται από τον ΟΗΕ για την αειφορία, αλλά και με την αξία της περιβαλλοντικής ηθικής ως την μεγάλη αναγκαιότητα για την μεταστροφή της συνείδησης στον σύγχρονο κόσμο με την επιτυχή παρέμβαση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης μέσα από συγκεκριμένες προτάσεις και οπτικές φαίνεται ότι δύνανται να διασταυρωθούν και να εμπλουτιστούν με τις αρχαίες μυθολογικές διηγήσεις για

την Θεά Αρτέμιδα αλλά και τις φιλοσοφικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ουσίας των μύθων από αρχαίους και σύγχρονους διανοητές. Η σύγκλιση αυτή εκτός από τους δικούς της στόχους μπορεί να εξυπηρετήσει μια πιο ολιστική αντιμετώπιση της ζωής και να αντισταθμίσει την καταστροφική ανθρώπινη δράση έναντι της φύσης που είναι τελικά ο εαυτός μας. Έτσι, ίσως τελικά τα έντονα περιβαλλοντικά προβλήματα να οδηγήσουν σε μια πιο υγιή αντίληψη για την ουσιαστική έννοια του ευ ζην και της αρμονικής συνύπαρξης με το περιβάλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ - ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Αισχύλος. *Επτά επί Θήβας*. Μτφσ. Γιώργος Μπλάνας (2016) <https://www.openbook.gr/epta-epi-thivas-aisxylos/>.

Αριστοτέλης. *Απαντα*, Συγγραφική Ομάδα, (1993). Εκδόσεις Κάκτος.

Βιργίλιος. *Αινειάς*. Μτφρ. Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής. (1869, τόμος Α΄ - 1870, τόμος Β΄). Έκδοση: Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Επταλόφου. <https://www.ebooks4greeks.gr/virgiliou-enias-metafrasthisa-tou-latinikou-meta-simioseon-2- tomi>.

Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*. <https://www.gutenberg.org/files/26784/26784-h/26784-h.htm>

Ευριπίδης, *Ιππόλυτος*. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?page=6&text_id=124.

Καλλίμαχος. *Υμνος εις Άρτεμιν*. (επιμ.) Θ.Κ. Στεφανόπουλου, Στ. Τσιτσιρίδη, Λ. Αντζουλή, Γ. Κριτσέλη (επιμ.). 1-86, 259-268. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=378.

Όμηρος. (2003). *Ιλιάς*. Μτφ. Kirk, G.S. - επιμ. Δανιήλ Ιακώβ, Αντώνης Ρεγκάκος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Όμηρος. (2004). *Οδύσσεια*. Stephanie West – Alfred Heubeck, J.B. Hainsworth, Μετάφραση Μαρία Καίσαρ. Εκδόσεις Παπαδήμα Πλάτων. *Κρατύλος*. (μφρ. - σχόλια - εισαγωγή: Ηλίας Λάγιος). Εκδόσεις Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος. 401d. http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6982/1736_cratylus.pdf.

Πλάτων. Πολιτεία. (2015). *Πολιτεία* (μτφ. Ι. Γρυπάρης). Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ. Πλάτων (2011). *Νόμοι* (Ε΄ - Στ΄), (μτφ Η. Νικολούδης). Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος. Πλάτων (2011). *Νόμοι* (Ζ΄ - Η΄), (μτφ Η. Νικολούδης). Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.

Πορφύριος. (2009). *Περί του εν Οδυσσεΐα των νυμφών άντρου*, Προς Μαρκέλλαν, Αφορμαί προς τα Νοητά. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.

Πρόκλος. (1999). *Περί της κατά Πλάτων Θεολογίας*, Βιβλίον Α΄. Εκδόσεις Κάκτος.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αδαμοπούλου, Π. (2010). *Μυθοποιία και οικολογική συνείδηση σε σύγχρονα παιδικά λογοτεχνικά βιβλία*. (Διπλωματική Εργασία). Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Π.Τ.Δ.Ε., Αλεξανδρούπολη.
- Αραβαντινός, Α. (1998). *Πολεοδομικός σχεδιασμός για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου*. Εκδόσεις Συμμετρία.
- Αριανούτσου, Μ. (1999). *Οικολογικά συστήματα – Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές περιβάλλον: Το φυσικό περιβάλλον*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Αριανούτσου, Μ., Γεωργίου, Κ., Δημητρακόπουλος, Α., Καρτάλης, Κ., Παναγιωτίδης, Π., & Σταματόπουλος, Κ. (1999). *Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον*. Τόμος Α: Το Φυσικό Περιβάλλον. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Αγγελίδης Ζ. κ. α. (2004). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Εκπαίδευση για το περιβάλλον και τη βιωσιμότητα*. Θεσσαλονίκη.
- Βενέζης, Η. (1969). *Αιολική Γη*. Εκδόσεις Εστία.
- Γεωργόπουλος, Α. (1998). *Γη. Ένας μικρός κι εύθραυστος πλανήτης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Βαλλερά, Ε., & Κορμά, Μ. (2009, Ιούνιος 15). *Το περιβάλλον και η αρχαιότητα*. ΤΕΧΝΟΓΡΑΦΗΜΑ, σσ. 48-52.
- Βάμβουκας, Μ., (2007). *Εισαγωγή στη Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία*. Εκδόσεις Γρηγόρης.
- Γιαννίρης, Κ. (2011). *Έρευνα για τα 20 χρόνια Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*. http://www.kpe.gr/proceedings/2_Educational_Research/75_Gianniris.pdf.
- Δολιώτη, Α. (2010). (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή, Ο ρόλος των συναισθημάτων και της φαντασίας στο πλαίσιο του κριτικού στοχασμού στη μάθηση και ανάπτυξη ενηλίκων: κριτική ανάλυση του John Dirkx, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής). <http://ikee.lib.auth.gr/record/114677>.
- Κακαβελάκη, Α. *Η έννοια του πνεύματος κατά την αρχαία και την βυζαντινή περίοδο. Μελέτη της αρχαίας και βυζαντινής ιατρικής*. Χ.τ. [64.pdf \(uoa.gr\)](http://www.uoa.gr/64.pdf).
- Κακριδής, Ι. (Επιμ.) (1990). *Ελληνική μυθολογία. Εισαγωγή στο μύθο* (τομ. 1). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κακριδής, Ι. (Επιμ.) (1990). *Ελληνική μυθολογία. Οι θεοί* (τομ. 2). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

- Καπουσούζ, Μ. (2009). *Γλυπτές αναπαράστασεις κυνηγών και κυνηγιού στην ελληνική τέχνη από τα αρχαϊκά χρόνια ως τα χρόνια των διαδόχων*. (Διπλωματική Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διπλωματική. [4D6963726F736F667420576F7264202D20C3C9C120D4C5CBC9CAC720C5CAD4D5D0D9D3C7](https://www.auth.gr/4D6963726F736F667420576F7264202D20C3C9C120D4C5CBC9CAC720C5CAD4D5D0D9D3C7)) (auth.gr).
- Καραγεωργάκης, Στ., Λιθοξοΐδου Λ., Αραμπατζίδου Φ., Κουράκης Κ., Γεωργόπουλος Α., (2005). *Περιβαλλοντική Ηθική και στο σχολείο: Η εκπαίδευση αξιών ανοίγει νέα μονοπάτια* στο Μ. Καΐλα, Ε. Θεοδοροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Ν. Αναστασάτος (επ.) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα και Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*, Αθήνα: Ατραπός, σ.σ. 285-305.
- Καρπούζος (2014) https://www.academia.edu/36876949/%CE%9D%CE%95%CE%A9%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%9F%CE%A3_%CE%9A%CE%9F%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3_%CE%91%CE%9B%CE%95%CE%9E%CE%97%CE%A3_%CE%9A%CE%91%CE%A1%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%96%CE%9F%CE%A3.
- Κιντή, Β. & Ζήκα, Φ. (1999). “Η Φύση της Φύσης” στο *Η φύση στην οικολογία*, (Μ. Μοδινός, Η. Ευθυμίου (επιμ.). Εκδόσεις Στοχαστής.
- Κερένυι Κ. (2006). *Η μυθολογία των Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”.
- Κοσμάκη, Π. (1999). *Περιβαλλοντικοί παράγοντες και σχεδιασμός των χρήσεων γης και όρων δόμησης. Σχεδιασμός πόλεων και περιβαλλοντικές επιπτώσεις*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κουτρούμπας, Α. (2008). *Οι αντιλήψεις των στωικών για το περιβάλλον υπό το πρίσμα της περιβαλλοντολογίας και οικολογίας*. (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Πανεπιστήμιο Αθηνών). Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/29259>.
- Λιθοξοΐδου, Λ., (2011). Σεβασμός ή ευθύνη; Ποιά ηθική για το περιβάλλον; στο (Θεοδοροπούλου Έ., Καΐλα Μ., Bonnet M., Larrère C. (επ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*. Αθήνα: Διάδραση, σ.σ. 18-136.
- Μαντουλίδης, Ε. (2009). ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ. Θεσσαλονίκη: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΛΙΔΗ. https://mandoulides.edu.gr/wp-content/uploads/2016/07/Lexiko_Evang_Madoulidi.pdf.
- Μανωλάς, Ε. (επιμ.) (2010). *Το Φυσικό Περιβάλλον στην αρχαία Ελλάδα*. Ορεστιάδα: Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. <https://dasarxeio.com/2016/11/25/37494/>.
- Οργανόπουλος, Ι. (2010). *Αειφορία – Αειφόρος Ανάπτυξη: Αναγκαιότητα – Ορισμοί*. Κατερίνη: Α’ θμια εκπαίδευση Ν. Πιερίας.
- Παπαθανασίου, Δ. (2008). *Η Μυθολογία της Περιβαλλοντικής - Η Περιβαλλοντική της*

Μυθολογίας-Ο Μύθος του Ερυσίχθονα.

kpekastor.kas.sch.gr/peekpe4/proceedings/synedria_biomatikon/papathanasiou.pdf.

Παρασκευόπουλος, Σ., & Κορφιάτης, Κ. (2013). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: «Θεωρίες και Μέθοδοι»*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Χριστοδουλίδη.

Πενίδου, Α. (2009). *Άρτεμις Βραυρωνία, Άρτεμις Ορθία, η φύση της Θεάς και οι λατρείες της*. Διπλωματική Εργασία.

[<4D6963726F736F667420576F7264202D20C4C9D0CBD9CCC1D4C9CAC720C5D1C3C1D3C9C12E646F63> \(auth.gr\).](#)

Ράπτης Ν., (2000). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Αγωγή. Το θεωρητικό Πλαίσιο των Επιλογών*, Εκδόσεις Τυπωθήτω.

Ρήγου, Ε. (1998). *Κριτική θεώρηση των διδακτικών τρόπων του μαθήματος της Ιστορίας. Στο Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Π.Ε.Φ. Σεμινάριο 9. Εκδόσεις Γρηγόρης.

Ρούσος, Ε. Ν. (2003). «Άτη, Λιτές, Ύβρις, Νέμεση, Αδράστεια». Στο *Ελληνική Μυθολογία. Δωδεκάθεο Ήφαιστος, Διόνυσος, Μικρότεροι και ομαδικοί θεοί*, (επιμ. Ε. Κεχαγιόγλου), 175-182. Εκδοτική Αθηνών [ειδική έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Το Βήμα].

Σακιώτης (2003). στο Οργανόπουλος, Γ (χ.χ.), *Αειφορία = Αειφόρος Ανάπτυξη: αναγκαιότητα - ορισμοί*. Κατερίνη: Α' θμια εκπαίδευση Ν. Πιερίας.
[http://users.sch.gr/organopoulos/genika/aeiforia aeiforos anaptyxi organop .pdf](http://users.sch.gr/organopoulos/genika/aeiforia%20aeiforos%20anaptyxi%20organop.pdf).

Σκούλλος, Μ.,(2011). *Βιοποικιλότητα και Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, Άμφισσα.

Σταματάκου, Ι. (1994). *Λεξικόν της Αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Βιβλιοπρομηθευτική.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
https://www.researchgate.net/publication/283496435_G_Tsioles_Methodoi_kai_t_echnikes_analyses_sten_poiotike_koinonike_ereuna_Athina_Kritike 2014.

Χαλκιάς, Χ. (2021). *Το περιβαλλοντικό τοπίο στην Κλασσική Αρχαιότητα μέσα από κείμενα αρχαίων συγγραφέων. Προτάσεις αξιοποίησης στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία*. (Διπλωματική Διατριβή, ΕΑΠ Πατρών). <https://apothesis.eap.gr/archive/item/146658>.

Χατζημιχαήλ, Μ. (2010, Σεπτέμβριος). Η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα της διαθεματικής προσέγγισης στη διδακτική πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων (16)*, σσ. 212-225.

Stoicorum Veterum Fragmenta Stoicorum veterum fragmenta : Arnim, Hans Friedrich August von, 1859-1931: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Banerji, S. & Prasad, R. (2019). Sustainable Development 2050. Spirituality - The Missing Link. *Purusharta 11* (2). <http://dx.doi.org/10.21844/pajmes.v11i2.14631>.
- Barbier, E. B. & Burgess, J. C. (2017). *The Sustainable Development Goals and the System's Approach to sustainability. Economics – The Open- Access, Open- Assesment E-Journal, 2017, (11). pp. 2017-28.* [EconPapers: The sustainable development goals and the systems approach to sustainability \(repec.org\)](http://EconPapers: The sustainable development goals and the systems approach to sustainability (repec.org)).
- Berry, T. (2000). Moments of Grace. *Yes Magazine*.
<http://www.yesmagazine.org/article.asp?ID=323-97>.
- Berry, T. (2009). *The Sacred Universe: Earth, Spirituality and Religion in the Twentieth – First Century*. Columbia University Press.
https://books.google.gr/books?hl=en&lr=&id=H9UNxXXiSggC&oi=fnd&pg=PR9&dq=berr+y+2009+spirituality+sustainability&ots=BWd_I1JgiH&sig=b_-UQnd-PAds_7isjtHsdNRSnbo&redir_esc=y#v=onepage&q=berry%202009%20spirituality%20sustainability&f=false.
- Cambell, J. (1990). *Μύθοι και Παραδόσεις: μια βαθύτερη προσέγγιση*. Εκδόσεις Ιάμβλιχος.
- Collingwood, R.G. (1945). *The Idea of Nature*. Clarendon Press.
- Faber, N. (2005). The Sustainability of ‘Sustainability’—A Study Into the Conceptual Foundations of the Notion of ‘Sustainability’. *Journal of Environmental Assesment Policy and Management*, 07 (01):1-33.
https://www.researchgate.net/publication/23551995_The_Sustainability_of_%27Sustainability%27A_Study_Into_the_Conceptual_Foundations_of_the_Notion_of_%27Sustainability.
- Fischer-Hansen, T., & Poulsen, B. (Eds.) (2009). *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*. Acta Hyperborea 12. Copenhagen.
- Gardiner S.M. (2011). *A perfect moral storm. The ethical tragedy of climate change*, Oxford: Oxford University Press.
- Glavic, P. and Lukman, R. (2007). Review of Sustainability Terms and Their Definitions. *Journal of Cleaner Production*, 15, 1875-1885.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2006.12.006>.
- Graf, F. (2011). *Εισαγωγή στη μελέτη της ελληνικής μυθολογίας*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hughes, D. (1990). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση στον αρχαίο και σύγχρονο κόσμο*. www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/35-3.pdf.
- Hawken J. (2013). (2013, August 3-10). *Philosophical Discussions with children: towards experiencing an empowering way of being* (paper presentation). XXIII World Congress of Philosophy: “Philosophy as Inquiry and Way of Life”, Athens. Greece.

- Helliwell, J., Layard, R. & Sachs, D. J., (2012). World Happiness Report. The Earth Institute, Columbia University.
- Howard, S. (2002). A spiritual perspective on learning in the workplace. *Journal of Managerial Psychology*. 17 (3), pp. 230-242.
<https://doi.org/10.1108/02683940210423132>.
- Hughes, D. J. (1990, October). Artemis: Goddess of Conservation. *Forest & Conservation History*. Vol. (34), No. 4 (Oct., 1990), pp. 191-197.
<http://www.jstor.org/stable/3983705?origin=JSTOR-pdf>
- Ionescu, C. (2016). *Of Milk and Honey: Artemis Ephesia and Symbolic Bodies of Mother Goddesses*. In Ionescu, C., *Of Milk and Honey: Artemis Ephesia and Symbolic Bodies of Mother Goddesses*. Demeter Press. (p.1)
https://www.researchgate.net/publication/351942211_Of_Milk_and_Honey_Artemis_Ephesia_and_Symbolic_Bodies_of_Mother_Goddesses.
- Ionescu, C. (2016). *The Enduring Goddess: Artemis and Mary, Mother of Jesus*. (Graduate Dissertation). York University. Toronto, Ontario.
https://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/bitstream/handle/10315/32726/Carla_Ionescu_Dissertation_Manuscript.pdf?sequence=2 HYPERLINK
"https://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/bitstream/handle/10315/32726/Carla_Ionescu_Dissertation_Manuscript.pdf?sequence=2&isAllowed=y"& HYPERLINK
"https://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/bitstream/handle/10315/32726/Carla_Ionescu_Dissertation_Manuscript.pdf?sequence=2&isAllowed=y" isAllowed=y.
- Jusoff, K & Siti, A.A.S. (2011). Environmental Sustainability: What Islam Propagates? *World Applied Sciences Journal*, 12: 46-53.
- Kala, C. P. (2017). Conservation of Nature and Natural Resources through Spirituality. *Applied Ecology and Environmental Sciences*. 2017, 5(2), 24-34. DOI: 10.12691/aees-5-2-1.
- King, H. (2002). 'Bound to Bleed: Artemis and Greek Women'. In *Sexuality and Gender in the Classical World* (ed. L. K. McClure), pp. 477-93. Oxford.
- Krippendorff, K. (χ.χ.). *Introduction to Content Analysis: An introduction to its Methodology*. Sage Publications. <https://ocac.cl/wp-content/uploads/2015/01/Klaus-Krippendorff-Content-analysis.-An-introduction-to-its-methodology.pdf>.
- Kyngas, H. & Elo, S. (2007). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62 (1), pp.107-115.
- Lincoln, YS. & Guba, EG. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
https://books.google.gr/books?hl=en&lr=&id=2oA9aWlNeooC&oi=fnd&pg=PA5&sig=GoKaBo0eIoPy4qeqRyuozZo1CqM&dq=naturalistic+inquiry&prev=http://scholar.google.com/scholar%3Fq%3Dnaturalistic%2Binquiry%26num%3D100%26hl%3Den%26lr%3D&redir_esc=y#v=onepage&q=naturalistic%20inquiry&f=false.

- Long A. A. (1982). Soul and Body in Stoicism, *Phronesis (XXVII)*, pp. 34- 57.
- Long, A. A. (1999). *Stoic Psychology*. The Cambridge History of Hellenistic Philosophy, Cambridge. p. 564.
- Mensah, J. & Casadevall, S. R., (2019). Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action. Literature review: Cogent Social Sciences, 5:1, DOI: 10.1080/23311886.2019.1653531.
- Moreau, (χ.χ.). *L' âme du Monde de Platon aux Stoiciens*. χ.τ. pp. 165-173.
- Palmer J., Neal P. (1994). *The handbook of environmental education*, London: Routledge.
- Papanastasis, V.P. (2010, January). Environmental Conservation in Classical Greece. *Journal of Biological Research- Thessaloniki* 14:123-135.
https://www.researchgate.net/publication/287516048_Environmental_conservation_in_classical_Greece.
- Passmore, John, (χ.χ.) Attitudes to Nature, στο Elliot, R. (ed.), *Environmental Ethics*, pp.129-141.
- Passmore, H. A. & Howell, A. J. (2014). Eco-Existential Positive Psychology: Experiences in Nature, Existential Anxieties, and Well-Being. *The Humanistic Psychologist*, 42 (4). pp. 370-388.
- Purvis, B., Mao, Y. & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustain Sci* (14), 681–695. <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>.
- Rangos, S. (1995). *The Cults of Artemis*. (Doctoral Dissertation, Cambridge University)
<https://www.repository.cam.ac.uk/items/a2b1af00-8a5b-4c73-b3e8-8b5d42e46586>.
- Rangos, S. (2000). Proclus and Artemis: On the Relevance of Neoplatonism to the Modern Study of Ancient Religion, *Kernos*, 13. <http://journals.openedition.org/kernos/1293>;
DOI: <https://doi.org/10.4000/kernos.1293>.
- Rolston H., (1996). *Teaching Environmental Ethics* in J. Collett, S.J. Karakashian (eds), *Greening the College Curriculum: A Guide to Environmental Teaching in the Liberal Arts*, Washington DC: Island Press, p.p. 206-234.
- Sachs, D. J., (2012). From Millennium Development Goals to Sustainable Development Goals. *The Lancet*, 379 (9832), pp. 2206-2211.
- Sachs, D. J., (2013). Restoring Virtue Ethics in the Quest for Happiness. *World Happiness Report* . 9, pp. 80-97.
- Sambursky, S. (χ.χ.) *Physics of the Stoics*, pp. 941-942.
- Sambursky, S., (1958). On Some References to Experience in Stoic Physics, *Isis*, (49), 3. pp.

331-335.

- Sharma, A. & Chatterjee, A. S. (2013). Integrating Spirituality and Nature for Sustainable Development. *International Journal of Environment*, 3 (2). pp. 107-112. %20IJEEFUS%20-%20Spirituality%20%20-%20ANEESYA.pdf.
- Shenton, A. (2004, January 6). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for information*, 22. Pp. 63-75.
- Smith, C. (2000). Content Analysis and Narrative Analysis. In C. Judd & H. Reis (Ed.) *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology* (pp. 313-315) Cambridge University Press.
- Sommerstein, A. H. (2016). Η ζωή και το έργο του Αισχύλου, (επιμ. Α. Γ. Μαρκαντωνάτος, Μτφρ. Π. Πολυκάρπου). Εκδόσεις Gutenberg.
- Smith, C. (2009). Reconnecting with Earth: Ecospirituality as the Missing Dimension in Spirituality and Sustainability Education. In: de Souza, M., Francis, L.J., O'Higgins-Norman, J., Scott, D. (eds) *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing*. International Handbooks of Religion and Education, vol 3. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9018-9_35.
- Spangenberg, J. H. (2002). Environmental Space and the Prism of Sustainability: Frameworks for Indicators Measuring Sustainable Development. *Ecological Indicators*, 2, pp. 295-309. [http://dx.doi.org/10.1016/S1470-160X\(02\)00065-1](http://dx.doi.org/10.1016/S1470-160X(02)00065-1).
- UNESCO, (2009). The Teaching of Environmental Ethics, World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology. (6th Ordinary Session, Malaysia 16-19).
- Vivekananda, S. (1892). Complete Works of Swami Vivekanda, Belgau. https://www.ramakrishnavivekananda.info/vivekananda/complete_works.htm.
- Warren, C. (1997). *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*. Indiana University Press.
- WCED (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford; New York.
- Weber, R. P. (1990). Basic Content Analysis. χ.τ. <https://typeset.io/papers/basic-content-analysis-2926cyhrv0>.
- Weiss, J. (2013). Pope Francis Calls for Amazon Conservation. World Wildlife Fund Washington, DC. <http://www.worldwildlife.org/stories/pope-francis-calls-for-amazon-conservation>.
- Yang T., (2006). Towards an Egalitarian Global Environmental Ethics in Henk A. M. J. ten Have (ed.) *Environmental Ethics and International Policy*, Paris: UNESCO, pp. 23-45.
- Zolotnikova, O. A. (2017). Becoming Classical Artemis: A Glimpse at the Evolution of the Goddess as Traced in Ancient Arcadia. *Journal of Arts and Humanities* 6 (5): 08. DOI: 10.18533/journal.v6i4.1157.

Zsolnai, L. (2015). Spirituality, Ethics and Sustainability. In Zsolnai, L. (eds) *The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management*. Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-11677-81>.